

Tom Buijtendorp

Versneden Verleden.
Reconstructie dertiende-eeuws psalter toont
noodzaak voor een nieuwe aanpak van het
versnijden van manuscripten

Recent is het mes gezet in een dertiende-eeuws psalter, één van de eerste publiksboeken uit de Lage Landen, vervaardigd in de dertiende eeuw in Brugge of omgeving. Het voorval is een exponent van een versnelde vernietiging van handschriften met behulp van het internet. Een reconstructie toont hoe in dit geval informatie verloren is gegaan over de opkomst van het publiksboek door het versnijden van een op zich onopvallend handschrift. Het betreft een periode waarin in Vlaanderen ook internationaal beschouwd een doorbraak plaatsvond naar een breder publiek. Het verrichte onderzoek laat zien welke nieuwe mogelijkheden het internet en elektronische opslag bieden om het informatieverlies te reduceren en nieuwe inzichten op te doen. Zo is in dit geval althans nog enige informatie over deze fase uit de boekhistorie bewaard gebleven. Ook biedt deze casus aanknopingspunten voor de strijd tegen verder verval van het handgeschreven erfgoed.

METHODIEK

Er is in dit onderzoek een nieuwe aanpak gekozen, aan te duiden met *digitale internet-reconstructie*.¹ Deze is inmiddels door de auteur toegepast op vijf manuscripten, waarvan de reconstructie van het eerste manuscript nu is afgerond en hier wordt besproken. Ook de eerste resultaten van de nog lopende reconstructie

1 Dank aan Gisela Gerritsen, Ludo Vandamme en Noël Geirnaert voor hun commentaar op het concept van dit artikel. Het artikel is al in 2006 aan de redactie aangeboden, maar plaatsing is uitgesteld omdat in deze periode nog geregeld losse bladen van het versneden handschrift op de markt kwamen. Extra documentatie over het manuscript wordt door de auteur ter beschikking gesteld aan de Koninklijke Bibliotheken in Brussel en Den Haag, en de Openbare bibliotheek van Brugge.

van een tweede sterk gelijkend handschrift komen kort aan bod.² Bij een structurele toepassing van *digitale internet-reconstructies* zou in de toekomst een deel van de informatie behouden kunnen blijven die anders bij het versnijden van handschriften verloren gaat. Daarnaast zijn ook preventieve maatregelen gewenst, waarover meer aan het eind van dit artikel. De toegepaste *digitale internet-reconstructie* maakt gebruik van het feit dat op internet volop afbeeldingen beschikbaar komen van verhandelde bladen van middeleeuwse handschriften. Waar de losse bladen van versneden manuscripten vroeger grotendeels onzichtbaar werden verhandeld, zijn ze nu in veel meer gevallen traceerbaar via de op internet gebruikte afbeeldingen. Dat maakt de weg vrij naar een elektronische reconstructie. In principe is het mogelijk volledig elektronisch een reconstructie tot stand te brengen. In dit geval bleek het mogelijk aanvullend een representatieve set van vijftien bladen te verwerven, inclusief de boekband.³ Zo'n *selectief manuscriptfragment* biedt inzicht in de exacte maten van onder meer de tekstspiegel, en maakt het bovendien mogelijk in de toekomst aanvullend fysiek onderzoek te doen naar bijvoorbeeld de gebruikte inktsoorten en kenmerken van het perkament.

Om de toestand van het manuscript te achterhalen vóór het was versneden, is onderzoek gedaan naar de *provenance*. Na intensief speurwerk bleek dat het psalter in de jaren zeventig van de vorige eeuw bezit was van de Claymont Society for Continuous Education in Charles Town (West Virginia) in de Verenigde Staten. De in december 1974 overleden oprichter John G. Bennett verzamelde religieuze werken. Maar zowel zijn zoon Ben Bennett als oud medewerker Anthony Blake wisten niets van een psalter in

- 2 MS. Phol1 (Particuliere collectie uit Holland) wordt hier gereconstrueerd. MS. Phol2 en MS. Phol4 betreffen versneden 13de-eeuwse Parijse bijbels waarvan de reconstructie nog loopt. Deze handschriften blijven hier verder buiten beschouwing (betreft Christie's 1994, 23 november, lot 12 en Sotheby's 7 december 2007 lot 35). Wel zeer relevant hier is de nog lopende reconstructie van MS. Phol3, een sterk gelijkend psalter, waarover verder meer. MS. Phol5, tot slot, is een versneden psalter uit de Eerste Brugse stijlgroep van circa 1250-1270 waarnaar het onderzoek net is begonnen (bladen van 12,8 x 8,6 cm, 20 regels, 8,7 x 6 cm).
- 3 De bladen zijn net als MS. Phol 2-5 aangekocht door een verzamelaar die bekend is bij de auteur (wiens eigen adres ook voor toekomstige onderzoekers bekend is bij de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, AWN).

zijn collectie.⁴ De in 1976 in de Verenigde Staten gestarte vestiging van de Claymont Society had het psalter als losse inzending op 15 december 1976 naar Sotheby's gestuurd, waar het werd beschreven door Christopher de Hamel en op woensdagavond 13 juli 1977 werd geveild.⁵ Daar werd het gekocht door het Brugse antiquariaat Marc van de Wiele.⁶ Ongeveer vijftien jaar geleden verscheen het psalter op een veiling bij Librairie Simonson in Brussel, nadien overgenomen door Alain & Evelyne Morel de Westgaver.⁷ Daar werd het gekocht door een Belgische verzamelaar die het psalter in de jaren negentig van de vorige eeuw doorverkocht aan verzamelaar Van Hooff. In 1999 werd het psalter tentoongesteld in het Scription in Tilburg.⁸ In februari 2002 is het psalter door verzamelaar Van Hooff verkocht aan een handelaar, niet wetende dat deze handelaar het psalter zou versnijden om de bladen los te verkopen. Vervolgens zijn vrij snel de eerste bladen in de verkoop gebracht. Vijf jaar later, voorjaar 2007, werden de laatste bladen verkocht.⁹

Het onderzoek is in september 2003 gestart toen voor het eerst het oog van de auteur viel op een blad uit het psalter bij internetverkoper Paulus Swaen. Op volgende veilingen verschenen meer bladen die allemaal digitaal werden vastgelegd. Pas eind 2005 werd duidelijk dat het document door een veelheid aan internetverkopers werd aangeboden. Vanaf dat moment is door de auteur via zoekmachines internet afgezocht naar nog meer voorbeelden.

- 4 Mededeling d.d. 5 januari 2008 van Anthony Blake die ruim 15 jaar met John Bennett samenwerkte en op verzoek van de auteur navraag deed bij zijn zoon Ben Bennett.
- 5 SOTHEBY'S, *Catalogue of Western Manuscripts and Miniatures, Sale Wednesday, 13th July 1977 at 7.30 P.M. Precisely*, 1977, Londen (lot nr. 38); de Claymont Society heeft niet gereageerd op de vraag of er iets bekend was over de wijze waarop het psalter door hen was verkregen. Christopher de Hamel kon zich het psalter op 28 april 2008 nog herinneren, maar kon alleen achterhalen dat het psalter door de Claymont Society op 15 december 1976 was aangeleverd.
- 6 De prijslijst in de Sotheby's catalogus in de KB Den Haag noemt als koper van lot 38 "Van de Wiele" voor 1400 Britse pond exclusief 10% opslag. Het antiquariaat Van de Wiele kon dertig jaar later (2007) niets meer over het psalter melden dan bekend was uit de catalogus van Sotheby's.
- 7 Helaas kon de nieuwe eigenaar van het veilinghuis geen beschrijving vinden en was de catalogus ook niet in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag te traceren.
- 8 A.M.W. AS-VIJVERS, *Miniaturen en monnikenwerk. Middeleeuwse manuscripten uit een Brabantse collectie*, Tilburg, 1999 (vooral catalogusnr. 21).
- 9 Via Old World Auctions en internetverkoper Paulus Swaen.

Veelal gingen deze vergezeld van afbeeldingen in kleur. Niet alle aanbiedingen worden na verkoop van het internet verwijderd zodat ook in het verleden aangeboden bladen in beeld kwamen. Aanvullend is onderzoek gedaan in de catalogi van belangrijke veilinghuizen zoals Sotheby's, Christie's, Reiss & Sohn en Maggs (deels eveneens via internet toegankelijk).¹⁰ De gehistorieerde initialen bij Psalm 26 en 109 zijn bij Maggs bekeken.¹¹ Bij de zoektocht werd een veelheid aan trefwoorden gebruikt omdat de aanbieders uiteenlopende omschrijvingen hanteerden. Zo varieerde de datering tussen 1220 en 1300, en werd afwisselend gesproken van een psalter en brevier, en kwamen zowel Vlaanderen als Frankrijk voor als genoemd productiegebied.

De eerste speurtocht via internet leverde al een aardig beeld op. Het hielp dat op sommige afbeeldingen nog het in potlood aangegeven bladnummer aanwezig was. Dat bleek weer te kloppen met soms gehanteerde administratienummers. Daarmee vielen bladnummers te achterhalen in situaties dat die op de scans niet leesbaar waren. Omdat de psalmteksten standaard zijn, was het met interpolatie van de tekst vervolgens mogelijk een eerste grove reconstructie te maken. Op basis van het gemiddelde aantal woorden per blad werd duidelijk dat het manuscript een kleine tweehonderd bladen bevat zou moeten hebben.

Het onderzoek kwam nog een belangrijke stap verder toen op een gegeven moment via internet de bron getraceerd kon worden die de bladen aan de verschillende handelaren had geleverd. Jammer genoeg waren op dat moment nog maar een dertigtal bladen onverkocht. Maar de betrokkene was wel bereid de nodige extra informatie te verschaffen. Ook kreeg de auteur de mogelijkheid de

10 Gehistorieerde initialen getraceerd in: Old World Auctions december 2002 (Psalm 26, onverkocht) en maart 2003 (Psalm 52, onverkocht); Sotheby's juni 2003 (Psalm 26, 38, 101 en 109, verkocht aan Maggs); Reiss & Sohn maart 2005 (Psalm 52, verkocht aan Maggs); Maggs Bros kocht de 5 bladen bij Sotheby's en Reiss en verkocht er 3 zonder een afbeelding vast te leggen. Wel gepubliceerd zijn Psalm 52 (Maggs Bros 2005, catalogus 1385, nr. 15) en Psalm 109 (Maggs Bros voorjaar 2007 nr. 1), welke bladen op 28 april 2008 door de auteur bij Maggs bekeken werden en toen voor in totaal £ 4.400 te koop waren: Maggs Bros, *European Bulletin*, 26 (2008), nr. 5-6.

11 Op 28 april 2008, met dank aan Paul Harcourt.

resterende bladen persoonlijk te bekijken. Met een beperkt particulier budget was er slechts ruimte om vijftien representatieve bladen (bijna 10 procent) aan te kopen plus de boekband. Dankzij de extra informatie kon de eerste grove reconstructie worden bevestigd en verder verfijnd. Begin 2007 is een belangrijk deel van de als scan beschikbare bladen op internet gezet om geraadpleegde specialisten gemakkelijk mee te kunnen laten kijken. Ook was het de bedoeling bezitters van nog niet gedigitaliseerde bladen op te roepen scans op te sturen.¹²

Omdat de meeste afbeeldingen na verkoop van het internet worden verwijderd, is het niet gelukt alle elektronische beelden te achterhalen. Gelukkig was een belangrijke verkoper bereid achteraf uit het eigen bestand een aantal scans te sturen. Aangevuld met de eigen zoektocht is uiteindelijk ongeveer de helft van het psalter visueel vastgelegd. Bovendien lukte het bij nog eens een kwart van het aantal bladen wel de beschrijving van de tekst te achterhalen. Op die basis was het uiteindelijk mogelijk een bijna volledige tekstreconstructie te maken. De meeste bladen waren losgesneden. Maar er konden scans of beschrijvingen van dertien bifolia getraceerd worden, wat het mogelijk maakte de katernindeling te reconstrueren.¹³ Aangevuld met de tekstreconstructie per pagina was zelfs duidelijk welke bladen waarschijnlijk ontbraken toen de moderne paginanummers werden aangebracht (tabel 1).

Die reconstructie was van groot belang om het manuscript te kunnen traceren in oude veilinggegevens. Cruciaal was de internet-database van Schoenberg. Daarin kunnen met opgave van bijvoorbeeld het aantal bladen en een ontstaansperiode geveilde manuscripten worden opgespoord.¹⁴ Dat leverde een 'hit' op met de veiling van Sotheby's op woensdagavond 13 juli 1977. De in-

12 Webdesign door Bruno Buijtenorp; februari 2007 geactiveerd: <http://medievalpsalter.freehostia.com>.

13 Op basis van afbeeldingen bifolia 63/68; 79/84; 81/82; 91/92; 112/119; 121/126; 161/166; 170/173; op basis administratie verkoper ook bifolia 72/73; 80/83; 106/109; 146/149; 162/166. SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977* volgend zijn de twaalf bladen in het midden als 1 katern geteld (katern xii).

14 Schoenberg database: <http://dewey.library.upenn.edu/sceti/sdm/index.cfm>.

TABEL 1 RECONSTRUCTIE VAN DE OPBOUW VAN HET PSALTER

Toelichting: Zwart = aangekocht; grijs = visueel vastgelegd (half indien alleen recto of verso); wit met vet cijfer = tekst bekend; wit met cijfer tussen haakjes = niets vastgelegd; vette kaders geven bifolia aan. Gehistorieerde initialen zijn met een H aangegeven.

Katern	[Kalender, waarschijnlijk drie bifolia met maand per blz.]											
I	[Beatus]	[o]	1	2	3	4		5		6		
II	[7]		8	9	10	[11]		12	13	14		
III	15	16	17	18	19	20		21	22			
IV	23	24		25H	25b	26	27	28		29		
V	30	31	32	33	34	35	36		37			
VI	38	39	40H	41	42	43	44		45			
VII	46	47	48	49	50	51	52		53			
VIII	54H	55H	56	57	58	59	60		61			
IX	62	63	64	65	66	67	68		69			
X	[69b]H	70	71	72	73	74	75		76			
XI	77	78	79	80		81	82	83		84	85	86
XII				87	88							
XII	[88b]H	89	90	91	92	93	94		95			
XIII	96	97	98		99	100	101	102		103		
XIV	104H	105	106	107H	108	109	110		111			
XV	112	113	114	115	116	117	118		119			
XVI	120	121		122H	123	124	125	126		127		
XVII	128	129	130	131	132	133	134		135			
XVIII	136	137	138	139	140	141	142		143			
XIX	144	145	146	147	148	149	150		151			
XX	152	153	154		155	156	157	158		159		
XXI	160	161	162	163	164	165	166		167			
XXII	168	169		170	171	172	173	174		[175]		
XXIII	[Vervolg litanie en eventueel collecten, waarschijnlijk 1 katern]											

formatie uit de veilingcatalogus bleek consistent met details van de reconstructie, zoals de katernindeling en aantal bladen. Uiteindelijk kon ook een verband worden gelegd met het in 1999 in het Scription tentoongestelde psalter. Daardoor kwam een kleurenafbeelding beschikbaar van het handschrift in onversneden staat.¹⁵ Ook bleek de vorige eigenaar nog te beschikken over een

15 A.M.W. AS-VIJVERS, *Miniaturen en monnikenwerk*, p. 50 (opening fol. 54v-55r)

inhoudsopgave van het psalter, gemaakt door Pater Jan Rahder OSB (1912-2002), destijds verbonden aan de “Steengoed Potterij” van de Sint-Paulusabdij in Oosterhout. Een en ander was de basis voor onderstaande beschrijving die illustreert hoeveel extra informatie een dergelijke reconstructie oplevert. Het onderzoek biedt onder meer interessante details over de productie van deze eerste publieksboeken.

BESCHRIJVING

Het betreft een zogeheten Apostelpsalter, genoemd naar de versiering van de gehistorieerde initialen die de belangrijkste delen van het psalter markeren. Dat is een sterke aanwijzing dat het psalter verband houdt met de productie van psalters in Brugge omdat het apostel-thema daarvoor karakteristiek is. Lange tijd zijn de apostelen niet als zodanig herkend, totdat de aandacht werd gevestigd op een Brugs psalter waar de namen van de apostelen bij de figuren stonden. Later volgde bevestiging bij een aantal andere Brugse psalters doordat namen of kenmerkende attributen van de apostelen waren afgebeeld.¹⁶ Mogelijk stonden bij het versneden psalter ook namen. Op een scan van de gehistorieerde initiaal bij Psalm 26 lijkt – in hetzelfde lettertype en dezelfde lettergrootte als de tekst – in de mantel een naam geschreven te staan, mogelijk van de apostel Bart(olo)meus. Het lijkt erop dat de naam later is weggeveegd, waarbij de gehele mantel bewerkt werd, mogelijk om het vlak egaal te houden. Bij de bij Maggs bekeken gehistorieerde initialen bij de Psalmen 26 en 109 was de mantel op een zelfde manier afgesleten waardoor bij Psalm 109 de onderliggende liniering weer zichtbaar werd (afb. 5). Namen waren hier (niet meer) zichtbaar. Helaas is van Psalm 26 alleen een onscherpe scan beschikbaar, zodat niet valt uit te sluiten dat niet een apostelnaam, maar een tekstregel van de achterzijde doorschijnt.¹⁷

16 L.M.C. RANDALL, 'Flemish Psalters in the Apostolic Tradition', in: L.M.C. RANDALL en R. RANDALL (red.), *Gatherings in Honor of Dorothy E. Miner*, Baltimore, 1974, p. 171-172 en 179; K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters from Thirteenth-Century Flanders', 1986, in: *Scriptorium*, 40 (1986), p. 89 en 92.

17 Psalm 25.7: *Ut audiam vocem laudis tuae ...*; overigens schijnt de regel erboven dan niet in de mantel door. De scan is van de verkoop bij Old World Auctions december 2002 lot nr. 524.

Ook andere nog te bespreken kenmerken wijzen in de richting van Brugge. Van de in de dertiende eeuw in Brugge vervaardigde psalters bestaat een vrij goed beeld dankzij het proefschrift van Carlvant. Stilistisch gaat het hier om wat Carlvant aanduidt als een secundair psalter uit de Eerste Brugse stijlgroep.¹⁸ Op basis van stijlkenmerken en codicologische eigenschappen, dateert het psalter uit het derde kwart van de dertiende eeuw. In deze periode werden in de Lage Landen voor het eerst op grotere schaal dergelijke boeken voor leken gemaakt. De relatief eenvoudig uitgevoerde secundaire psalters pasten bij de verbreding van de doelgroep. Het gaat in feite om de eerste publieksboeken. Temeer omdat slechts enkele secundaire apostelpsalters bekend zijn, is de reconstructie van groot belang.

Het psalter is intensief gebruikt, zichtbaar aan de vlekken en soms scheuren (*afb. 1-2 en 3*). In een vijftiende-eeuwse hand zijn bij veel Psalmen incipits van gezangen bijgeschreven zoals bijvoorbeeld "Exultate Deo" bij Psalm 81/82 (*afb. 4*).¹⁹ Het psalter is aan de marges flink bijgeknipt waardoor een deel van de versiering en latere toevoegingen zijn afgesneden. In de achttiende eeuw is het opnieuw ingebonden in een kalfslederen band. Op de rug staat in goud de titel "Conduite de la pentecote", verwijzend naar de pinksterdienst. In gesloten vorm is de boekband ongeveer 12,5 bij 10 centimeter groot. Het psalter was inclusief boekband bijna vier centimeter dik. De binnenkant van de band is bekleed met gemarmerd papier. Ook zijn voorin en achterin twee schutbladen aanwezig, de buitenste van hetzelfde gemarmerde papier, de binnenste van papier dat egaal wit is.

De achttiende-eeuwse boekband is met 12,5 bij 10 centimeter een centimeter breder en hoger dan de bladen die nu ongeveer 11,5

18 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination in Bruges and Ghent*, doctoraatsverhandeling, Columbia University, 1978; K. CARLVANT, "Trends in Bruges Illumination until 1260. A-propos a Psalter Connected with Oostkerke", in: *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 56 (1985), p. 321-363. Een vroege aanzet werd gegeven door G. HASELOFF, *Die Psalterillustration im 13. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Buchmalerei in England, Frankreich und den Niederlanden*, Kiel, 1938.

19 *Exultate Deo adjutori nostro* (fol. 89), verder bijvoorbeeld *Adorate dom[inum] i[n] aula sancta [eius]*: bij Psalm 29/30 (fol. 28); datering handschrift door Patricia Stirnemann (CNRS, Parijs).

bij 9 centimeter meten. Maar de oorspronkelijke bladhoogte kan gemakkelijk 12,5 centimeter zijn geweest, waarover hierna meer. Het formaat van de achttiende-eeuwse boekband is waarschijnlijk vergelijkbaar met het middeleeuwse origineel. Bij middeleeuwse exemplaren staken de randen van de omslag namelijk niet of nauwelijks uit.²⁰ In dat geval is bijna een vijfde van het oorspronkelijke oppervlak van de bladen versneden. Het versneden psalter woog exclusief boekband naar schatting bijna 300 gram, circa 1,6 gram per blad. De boekband zelf woog 80 gram. Het origineel bevatte inclusief kalender en afsluitende teksten zo'n 200 bladen die met het iets grotere formaat bij elkaar zo'n 400 gram gewogen zullen hebben. Inclusief boekband moet het oorspronkelijke gewicht dus ongeveer een halve kilo zijn geweest. Dat was voor een als zakboek te gebruiken psalter nog acceptabel.

Op het aangekochte eerste en laatste blad (fol. 1 en 174) is de witte afdruk zichtbaar van het "oor". Dat is een papieren hulpstrook die door de boekbinder is aangebracht bij het opnieuw inbinden.²¹ Dat duidt erop dat de huidige bladen 1 en 174 ook al het begin en het einde van het psalter vormden toen het waarschijnlijk in of rond de achttiende eeuw opnieuw werd ingebonden. Dat zou betekenen dat toen al de kalender ontbrak waarmee dergelijke psalters steevast begonnen. En achteraan is alleen nog de inleiding aanwezig van de heiligenlitanie die oorspronkelijk mogelijk zoals gebruikelijk werd gevolgd door een paar korte afsluitende teksten (*afb. 3*). Verder ontbrak het eerste blad van de Psalmen. Het betrof de Beatus-initiaal die bij dit type paginagroot was uitgevoerd met veelal alleen de openingswoorden van de eerste Psalm ("Beatus vir"). De Beatus-bladzijde was doorgaans links (verso) van de openingstekst van de eerste Psalm geplaatst.²² Ook deze eerste tekstpagina ontbreekt. Het is goed mogelijk dat dit tekstblad vanwege een bijzondere versiering is verwijderd. Het kwam in de secundaire groep nogal eens voor dat de openingsinitiaal van Psalm 2 extra rijk versierd was in de vorm van een dierenkop met uit de

20 R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, Ithaca, 2007, p. 51.

21 H. MEIJERINK, *Handboek boekbinden. Bind en kartonneertechnieken*, Baarn, 1999, p. 182.

22 K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 347, noot 42.

bek een fraaie penversiering.²³ De betreffende initiaal van Psalm 2 bevond zich in ieder geval op het vroegtijdig verdwenen blad, zo blijkt uit het wel bewaard gebleven naastliggende blad 1 waarop het begin van Psalm 2 ontbreekt.

Dat genoemde onderdelen al vroeg ontbreken in dergelijke Brugse psalters is een bekend verschijnsel. De kalender en litanie waren gebonden aan lokale heiligen met hun feestdagen. Ze werden daarom regelmatig verwijderd als een psalter in een ander gebied werd gebruikt. Zo zijn er reeds in de veertiende eeuw volop 'oude' psalters uit onder meer Brugge naar Engeland geëxporteerd en daar ontdaan van de Vlaamse kalender en litanie.²⁴ Dat is hier mogelijk ook het geval aangezien er op twee plaatsen de naam Robert Harrison te lezen lijkt, in een waarschijnlijk zestiende-eeuwse hand.²⁵ Het is zeer goed mogelijk dat het gaat om de Robert Harrison (circa 1545 – 1584) die een rol speelde bij de Reformatie. Hij verbleef aanvankelijk in Norwich waar duizenden uitgeweken Vlamingen woonden zodat hij daar het psalter verkregen kan hebben. Na vervolging en gevangenschap, week hij met een kleine gemeenschap in 1582 uit naar Middelburg en schreef in 1583 een kleine verhandeling over Psalm 122, misschien wel met het versneden psalter als voorbeeld.²⁶ Kort erop overleed hij. Ook de fraaie Beatus-initiaal kan al vrij vroeg zijn verwijderd. Zo is er een psalter bekend waar deze initiaal blijkens een aantekening al in het begin van de zestiende eeuw ontbrak.²⁷ Op één uitzondering na, ontbreekt deze Beatus-pagina ook in de andere bekende secundaire apostelpsalters. Eventuele apostelnamen in de gehistorieerde initialen kunnen ook na export uit het versneden psalter zijn verwijderd.

23 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 93.

24 L.M.C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p. 191; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 119; K. CARLVANT, 'Description manuscripts', in: V. VERMEERSCH (red.), *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw. Gruuthusemuseum 18/7-18/10/1981*, Brugge, 1981, p. 160-169 (cat. nr. 77).

25 Volgens SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977 nr. 38* op blad 104v en 125v (= *afb. 6*).

26 R. HARRISON, *A Little Treatise upon the firste Verse of the 122 Psalm*, 1583 (eerste druk 1583 door Richard Schilders, herdruk in 1618 in Leiden). Psalm 122 is bij het versneden psalter aanwezig op blad 140. Van Harrison is veel minder bekend dan van zijn geloofsgenoot Robert Brown met wie hij in 1583 in onmin raakte.

27 L.M.C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p. 176.

Voor de rest was het psalter in de achttiende eeuw waarschijnlijk nog vrij compleet, afgezien van het eerder genoemde ontbreken van begin en einde. De tekstreconstructie gaf aan dat in het ingebonden psalter tussen blad 1 en 174 slechts drie tussenliggende bladen ontbraken op het moment dat de foliëring in potlood werd aangebracht. Het betrof de bladen achter fol. 25, 69 en 88. Dat bleek te kloppen met de bladen die ontbraken volgens de veilingcatalogus van Sotheby's uit 1977. Enige verschil is dat Sotheby's stelt dat het derde blad dat ontbrak achter fol. 62 lag, terwijl volgens de tekstreconstructie het blad achter fol. 25 ontbrak. Dat laatste is waarschijnlijker omdat de tekst van fol. 62 en 63 bekend is en op elkaar aansluit. Achter fol. 69 en 88 lag een blad met de gehistorieerde initiaal bij respectievelijk Psalm 68 en 80. Het is vrij gebruikelijk dat dergelijke fraaie illuminaties vroegtijdig zijn uitgesneden. Van blad 25b, dat gezien de van een afbeelding bekende bladen 25v en 26r het vervolg van Psalm 26 bevatte, zijn geen bijzonderheden bekend.

Toen het psalter nog volledig was, opende het ongetwijfeld met de gebruikelijke liturgische kalender met een bladzijde per maand. Deze kalenders lijken bij alle Brugse psalters sterk op elkaar. Regelmatig kwam het bij Brugse psalters voor dat hierop een inleidende serie van bladvullende illuminaties volgde met afbeeldingen uit het leven van Christus. Maar bij de eenvoudiger uitgevoerde secundaire groep was dat niet gebruikelijk. Vast volgend element was in ieder geval de eveneens bladvullende Beatus-initiaal met een afbeelding van koning David. Daarna volgde de tekst van de 150 Psalmen.²⁸ Daarvan waren de belangrijkste Psalmen zoals gezegd geïllustreerd met de voor Brugge karakteristieke apostelcyclus. Die ging terug tot twaalfde-eeuwse voorbeelden en raakte rond 1275 uit de mode.²⁹ In de luxueuzere Brugse psalters bevond zich naast iedere gehistorieerde initiaal een bladvullende il-

28 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 7; K. CARLVANT, 'De verlichte boeken van de gegoede stand in de 13de-eeuwse Brugge', in: K. CARLVANT e.a., *Vlaamse kunst*, p. 144-145.

29 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 83 en 281-282; K. CARLVANT, 'De verlichte boeken', p. 146.

luminatie. Maar in dit psalter lijkt dat niet het geval, evenmin als bij andere secundaire psalters.

Bij blad 159 van het gereconstrueerde manuscript was er de gebruikelijke overgang naar de *cantica*, de gezangen uit het oude en nieuwe testament. De selectie en volgorde van deze gezangen verschilt per Brugs psalter nogal eens, vooral aan het eind. Ook hier bleek het mogelijk de tekst volledig te reconstrueren, wat werd bevestigd door de inhoudsopgave die pater Rahder had gemaakt (*tabel 2*). Daardoor is duidelijk dat er sprake was van de gebruikelijke tien *cantica*. De volgorde was ook traditioneel, met uitzondering van de positie van het *Te Deum* dat niet aan het einde kwam maar ergens halverwege. Standaard was weer dat na de *cantica* de Athanasische geloofsbelijdenis volgde en werd afgesloten met de heiligenlitanie en mogelijk enkele collecten. Een zelfde tekstvolgorde komt al voor bij vroege psalters uit de Eerste Groep, maar ook bij late varianten.³⁰ Het psalter moet oorspronkelijk in totaal inclusief kalender en litanie zo'n 390 bladzijden hebben geteld, dus bijna 200 bladen (*tabel 1-2*).³¹

Vier getraceerde afbeeldingen (bij Psalm 26, 51, 52 en 109) bevestigen dat het ging om de apostelcyclus (*afb. 5*).³² De initiaal bij Psalm 26 was tien regels hoog, die bij Psalm 38, 51, 101 en 109 acht regels en bij Psalm 52 en 97 zeven regels (Psalm 68 en 80 zijn onbekend).³³ In het oog van de initiaal is steeds een zittende apostel met een rood aureool afgebeeld tegen een gouden achtergrond. Op de vier bekende afbeeldingen dragen de apostelen steeds een bruine tuniek. Over de linkerschouder dragen ze een mantel die oorspronkelijk blauw geweest kan zijn, maar door het afslijten nu groenig lichtblauw is. Bij Psalm 26 maakt de apostel een wijzend

30 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, table 12.

31 384 bladzijden exclusief litanie en collecten aan het slot.

32 L.M.C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p.171-172 en K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 89 en 92 over interpretatie als apostelen.

33 Volgens SOTHEY'S, *Western Manuscripts July 1977* toen nog 2x 7-regelig, 4 x 8-regelig en 1x 10-regelig. Volgens latere SOTHEY'S, *Catalogue of Western Manuscripts and Miniatures. Sale June 17th, 2003*, London (lot nr. 54) was 10-regelig voor Psalm 26 en 8-regelig voor Psalm 38, 101 en 109. Blijkens afbeelding ook 8-regelig voor Psalm 51. Dus 7-regelig voor Psalm 52 (bekend van afbeelding) en Psalm 97. Psalm 68 en 80 onbekend.

TABEL 2 RECONSTRUCTIE TEKSTOPBOUW (MEDE DOOR PATER RAHDER)

Onderdeel	Folia
Kalender met feestdagen per maand	<i>Ontbreekt</i>
Psalm 1-150*	0-159r
Cantica Oude Testament	
<i>Confitebor tibi Domine</i> : Isaiah 12, 1-6	159r-160v
<i>Exultavit cor meum</i> : gezang Hannah, 1 Samuel 2, 1-10	160v-161v
<i>Cantemus Domino</i> : gezang Moses voor zonen van Israel, Exodus 15, 1-19	161v-163r
<i>Domine audivi</i> : Habakkuk 3	163r-165r
<i>Audite coeli</i> : Deuterionium 32, 1-43	165r-168v
<i>Benedicte</i> : Daniel 3, 57-88 & 56	168v-169v
<i>Te Deum Laudamus</i>	169v-170v
Cantica Nieuwe Testament	
<i>Benedictus</i> : Gezang van Zacharias, Lucas 1, 68-79	170v-171v
<i>Magnificat</i> : Gezang van de heilige maagd, Lucas 1, 46-55	171v-172r
<i>Nunc Dimittis</i> : Gezang van Simeon, Lucas 2, 28-32	172r-172r
<i>Quicumque vult</i> : Symbolum Athanasianum	172r-174r
De litanie van alle heiligen	174v (<i>rest ontbreekt</i>)

* Naast de Beatusinitialia 9 gehistorieerde initialen: Psalm 26 (fol. 24r, op scan zonder boek), Psalm 38 (fol. 40r, volgens Sotheby's 1977 en 2003 met boek), Psalm 51 (fol. 54v, op scan met boek), Psalm 52 (fol. 55r, op scan met boek), Psalm 68 (fol. 69v, ontbrak al in 1977), Psalm 80 (fol. 88v, ontbrak al in 1977), Psalm 97 (fol. 104v, volgens Sotheby's 1977 met boek), Psalm 101 (fol. 107r, volgens Sotheby's 1977 en 2003 met boek) and Psalm 109 (fol. 122v, op scan met boek).

gebaar, symbolisch voor een sprekende houding. Bij Psalm 51, 52 en 109 had de apostel een rood boek in de hand met een zwarte kader-rand. Blijkens de beschrijving van Sotheby's droegen de apostelen ook een boek bij de gehistorieerde initialen bij Psalm 38, 97 en 101 (de initialen bij Psalm 68 en 80 ontbraken toen al). Verder wordt gewezen op de opvallend lange vingers, een karakteristiek voor de Vlaamse regio.³⁴ De combinatie van de apostelen met een boek is zeer karakteristiek voor Brugse psalters.³⁵ Bij Psalm 109 was met een rode stip een blos aangegeven op de zichtbare rechterwang.

34 SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977 en SOTHEBY'S, Western Manuscripts June 2003*.

35 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 82 en 90 en 146; K. CARLVANT, 'De verluchte boeken', p. 146.

De stekelvormige uitlopers eindigen bij de meeste gehistorieerde initialen in een rode dierenkop die in de circelvormige lijst van de figuur bijt (*afb. 5*).³⁶

Incidenteel was het begin van de *cantica* ook extra versierd met een dergelijke gehistorieerde initiaal, maar dat was hier net als bij de meeste Brugse psalters niet het geval.³⁷ De *cantica* begonnen hier met een zelfde drieregelige initiaal als bij de gewone Psalmen. In totaal waren er volgens Sotheby's 165 versierde initialen: 150 voor de Psalmen, 10 voor de gezangen en nog een vijftal voor de litanie en collecten aan het eind. Dat is inclusief een bladvullende initiaal voor de eerste Psalm en negen gehistorieerde initialen. Oorspronkelijk twaalf initialen (*letter I*) waren met draakvormige uitlopers versierd, waarvan een paar voorbeelden bekend zijn (*afb. 4*). De meeste initialen hadden uitlopers met een puntige vorm, de zogeheten 'cusped' uitvoering die karakteristiek is voor de gotiek. Een tiental initialen bestond uitsluitend uit een losse letter zonder uitloper.³⁸

Karakteristiek voor Vlaamse psalters is ook de tiendeling, dat wil zeggen dat na de grote Beatus-initiaal nog negen gehistorieerde initialen werden gebruikt. De reconstructie geeft aan dat dit inderdaad het geval was. De initialen bij Psalm 26, 51, 52 en 109 zijn dankzij een afbeelding bekend (bladen 24r, 54v, 55r en 122v). Verder waren in 2002 vlak voor het versnijden nog initialen aanwezig bij Psalm 38 en 101 (bladen 40r en 107r). Beide zijn in juni 2003 als losse bladen geveild door Sotheby's en later doorverkocht door Maggs, maar helaas zonder afbeelding. Verder is bekend dat in 1977 nog een gehistorieerde initiaal aanwezig was bij Psalm 97 (fol. 104v). In 1977 waren er dus totaal nog zeven gehistorieerde initialen. Twee andere initialen (Psalm 68 en 80) en de Beatus-initiaal waren waarschijnlijk al verdwenen voor de veiling van 1977 en voordat de foliëring in potlood werd aangebracht. Allereerst

36 De buitenmaat van de rechthoekige kaders was 39x29mm bij Psalm 52 en 46x31 mm bij palm 109 (breedte x hoogte).

37 Blad 159r aangekocht door de verzamelaar; Vergelijk K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 93.

38 SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977*, lot nr. 38.

was er ongetwijfeld een grote Beatus-initiaal aan het begin van Psalm 1. Verder is hierboven aannemelijk gemaakt dat de bladen van Psalm 68 en 80 al vroeg zijn weggesneden, waarschijnlijk omdat ze ook de bij die Psalmen gebruikelijke gehistorieerde initialen bevatten. Een en ander betekent dat inderdaad sprake was van een tiendingeling.

Een ander element dat regelmatig voorkomt in psalters uit de Eerste Brugse stijlgroep zijn de in een vorm van een langgerekt beest uitgevoerde Psalm-initialen (letter *I*).³⁹ Daarvan zijn in het gereconstrueerde psalter vijf afbeeldingen bekend met twee basisvarianten: een beest met een platte snuit en een beest met een snavel (*afb. 6*). In 1977 waren er nog twaalf van dergelijke 'draken-initialen' in het psalter aanwezig. Zoals gezegd was bij Psalm 2 mogelijk ook een dergelijke zoömorfolologische versiering aangebracht, maar dan nog aangevuld met een penversiering bij de bek. De overige Psalmen en *cantica* beginnen eenvoudig met een drieregelige initiaal met blauw en rood op een achtergrond van bladgoud. Soms is nog zichtbaar dat in het hoofdvlak hiervan het rood of blauw met fijne witte lijntjes is opgehoogd. De initialen die zich ongeveer halverwege de pagina bevinden hebben in de zijmarge lange uitlopers naar zowel boven als beneden. Waar de initialen zich meer aan de bovenzijde of onderzijde bevinden, is er een enkele uitloper naar de bovenste of onderste marge. Incidenteel komen de uitlopers los van de eigenlijke psalminitialen. De versinitialen zijn afwisselend in goud en blauw uitgevoerd, zonder enige omlijning of omkadering. Per bladzijde zijn er gemiddeld acht versinitialen en begint de reeks steeds met een gouden initiaal bovenaan. Terwijl bijvoorbeeld bij Luikse psalters de regelinitialen vaak direct achter het laatste woord van de voorgaande regel werden geplaatst, beginnen ze bij Brugse psalters veelal op een nieuwe regel. Deze royalere plaatsing is bij dit psalter ook vaak toegepast, maar er zijn uitzonderingen om te vermijden dat een bijna volledige witregel zou ontstaan.

39 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 34, 163, 176-179 en 229.

NIEUWE PARALLELEN

Er is een opvallende gelijkenis met een psalter in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag dat niet door Carlvant is bestudeerd (tabel 3).⁴⁰ Dit psalter, dat rond 1600 bezit was van Clemens Bylharbly, is nog nagenoeg compleet. De heiligen in de litanie passen bij psalters uit Brugge en omgeving.⁴¹ Karakteristiek voor de Eerste Groep uit Brugge zijn de rode kruisjes achter belangrijke feestdagen.⁴² De apostelcyclus (veelal met boek) en algehele vormgeving zijn sterk verwant met het gereconstrueerde psalter, inclusief de stekelvormige uitlopers van de gehistorieerde initialen. Ook is sprake van katernen van vier bifolia, met eveneens een uitzondering in het midden van het psalmboek, en aan het begin en eind. Bijzonder aan het Haagse psalter is dat de kalender onversierd is, afwijkend van hetgeen bij Brugge psalters gebruikelijk is.⁴³ Mogelijk kwam dat vaker voor bij de secundaire psalters die immers wat eenvoudiger waren uitgevoerd.⁴⁴

Het Haagse exemplaar lijkt iets ouder dan het gereconstrueerde psalter. Daarop wijst het feit dat de uitlopers eindigen in een 'romaanse' ronding in plaats van de 'gotische' puntige vorm. Dat laatste is een verschijnsel dat vooral bij de jongere psalters uit de Eerste Groep voorkomt.⁴⁵ Het sluit aan bij de gotische overgang van rondingen naar puntige vormen. De initialen bij de letter *I* zijn in het Haagse psalter al wel versierd met koppen (van mensen en dieren), maar zijn nog stijf van vorm en allen geheel verticaal. De bijna vijftig procent grotere tekstspiegel (met 20 in plaats van 19 regels per blad) zou ook kunnen passen bij een iets oudere uitvoering aangezien de Vlaamse psalters in de loop van de dertiende

40 KB 75 H 40; J. P. J. BRANDHORST en K. H. BROEKHUIJSEN-KRUIJER, *De verlichte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek: een overzicht voorzien van een iconografische index*, Den Haag, 1985, p. 87, nr. 357. Er is hier helaas geen ruimte voor een uitvoerige beschrijving, anders dan het overzicht in tabel 3.

41 Van de circa 150 heiligen in de kalender komt circa 95% voor in de 21 psalters uit de regio Brugge/Gent in K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, table 9.

42 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 120.

43 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 81, noot 1.

44 Dat blijft onzeker omdat weinig secundaire kalenders bewaard zijn gebleven.

45 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 334.

TABEL 3 BASISGEGEVENS PSALTERS SECUNDAIRE GROEP

	Oxford	Arras	Den Haag	Brussel	Londen	Particulier	Brugge
	Rawl 940	527	75H40	1221	Add 18668	Phol 1	335
Datering	1250-1255	1250-1260	1250-60?	1255-1260	1260-1270	1260-75	1265-1270/75
Tekstlink onderling	Ja				Ja		Ja
Kalender koppeling	?	Ja	Nee	Ja	Ja	?	?
Regels	20	20	20	18	20	19	19
Pagina*	162 x115	155x110	150x108/02	130x85	148x100	115x92	130x85
Tekst	100x66	100x70	100x70	80x57	97x64	80x63	75x48
Folia/ katern	8	8	8	10	8	8	10
Positie	Above	Above	Below	Above	Above	Below	Above
Aantal bladen	118 Incompleet	158 Compleet	179 Compleet	180 (tot eind Psalmen)	?	174 Exclusief kalender	208
Kalender	Ontbreekt	Ja	Ja	Ja	Ja	Ontbreekt	Afdruk
Cyclus	Apostel	Apostel/ boeken	Apostel/ boeken	Apostel/ naam	Apostel	Apostel/ boeken	Apostel/ boeken
Beatus	Ontbreekt	David/ harp	David/ harp	Ontbreekt	?	Ontbreekt	David/ harp/ Goliath
Psalm 2 versierd	Ja	-	Niet	-	Ja	Ontbreekt	Ja
Regelvullers	Nee	?	Nee	Nee	?	Nee	?
Vers-initialen	Kader	?	Kaal	Kader	?	Kaal	?
Kwaliteit	Hoog	Hoog	Midden	Hoog	?	Laag	Midden
Bestemming.	Gent	Bisdom Terwaan					

* Kan door versnijden oorspronkelijk iets meer zijn

eeuw steeds kleiner werden.⁴⁶ Er zijn minder afkortingen gebruikt en de versinitialen staan altijd keurig aan het begin van de regel, een regelmaat die in het versneden psalter iets minder strak wordt gevolgd.⁴⁷ In het algemeen maakt het Haagse handschrift een nettere indruk. Toch past het Haagse exemplaar bij de secundaire apostelpsalters wat betreft de eenvoudige versieringswijze van de gehistorieerde initialen en het ontbreken van naastgelegen blad-vullende initialen.

Een mogelijk iets jongere variant is het in de inleiding genoemde tweede gereconstrueerde psalter (*afb. 7*). Stilistisch lijkt dit recent ontdekte psalter nog iets jonger dan de eerder genoemde twee psalters, wat ook strookt met het kleinere aantal regels (18). Verder zijn er psalminitialen die alle drie de marges van de bladzijde omvatten. Dat is een stap in de richting van de jongere Tweede stijlgroep uit Brugge (en later Gent) waarin bij iedere bladzijde alle drie de marges zo versierd zijn. In dit psalter is dat niet overal het geval en komen ook eenvoudigere psalminitialen voor. Verder hebben de versinitialen nog een eigen positie terwijl ze in de Tweede stijlgroep steevast zijn opgenomen in de versiering.

De grote stilistische verwantschap met dit psalter is interessant omdat het jongste psalter in verband gebracht kan worden met het bisdom Utrecht. De heiligen in zowel de kalender als de litanie duiden sterk op het gebruik in dit bisdom. Het kan betekenen dat in deze periode in Brugge ook psalters voor het Utrechtse bisdom werden gemaakt. Maar het psalter bevat aanwijzingen dat de Brugse stijl naar Utrecht is geëxporteerd en het manuscript in Utrecht zelf is gemaakt. Zoals gezegd is de reconstructie van dit psalter nog in volle gang. Het is een tweede voorbeeld van het belang van de reconstructie van recent versneden psalters.⁴⁸

46 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 149.

47 Vergelijk K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 162.

48 De auteur hoopt afzonderlijk over dit psalter te kunnen publiceren.

PRODUCTIEPROCES

Het onderzoek illustreert hoe met de *digitale internet-reconstructie* zelfs interessante details over het productieproces vallen te achterhalen. Dat biedt inzicht in de omstandigheden waarin deze eerste publieksboeken tot stand kwamen. Afwijkend van de traditionele grootschalige scriptoria, zijn er volop aanwijzingen dat het versneden psalter is gemaakt door een samenwerkingsverband van ambachtslieden die in verschillende stadia los van elkaar aan het manuscript werkten. Dergelijke samenwerkingsverbanden waren vooral in steden goed te organiseren, wat een extra aanwijzing oplevert dat het psalter in Brugge is gemaakt en niet ergens in een kleine plaats in de omgeving, waarover verder meer.

Er is gewerkt met een stevige kwaliteit perkament van ongeveer 1,6 gram per blad ofwel een gemiddeld grams gewicht van 155 gram/m².⁴⁹ Dat is 12 procent zwaarder dan de 138 gram/m² bij het andere versneden psalter MS Phol3. En het is zelfs tweeënhalf maal zoveel als bij de flinterdunne bladzijden van de Parijse zakbijbel MS Phol4 (62 gram/m²) uit ongeveer dezelfde periode.⁵⁰ Bij veel psalters uit de Eerste stijlgroep uit Brugge is stevig materiaal gebruikt.⁵¹ Dat de dikte van het perkament nogal per katern verschilt, is karakteristiek voor manuscripten uit de twaalfde en dertiende eeuw.⁵² Zoals gebruikelijk in deze periode, werd gewerkt met katernen van vier bifolia (zestien bladzijden).⁵³ Uitzondering was katern xi met vijf dubbelbladen en katern xii met zes dubbel-

49 De 15 gemeten bladen hebben bij elkaar een oppervlak van ongeveer 1550 cm² (exclusief 4 cm² voor de afgesneden hoek van blad 49) en wegen bij elkaar 24 gram, dus 155 gram per vierkante meter.

50 Meting MS. Phol3 op basis van 12 bladen, MS. Phol4 op basis 7 bladen; modern standaard papier weegt 80 gram/m² en karton begint vanaf 165 gram/m².

51 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 324.

52 A. DEROLEZ, 'De wereld van het middeleeuwse boek: een codicologische benadering', in: L. VANDAMME en L. BUSINE (red.), *Besloten wereld, open boeken. Middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tiel, 2002, p. 110-111.

53 F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', in: J.W. THOMPSON (red.), *The Medieval Library*, Chicago, 1939, Chicago, p. 594-612; J.P. GUMBERT, 'Sizes and Formats', in: M. MANIACI en P.F. MUNAFÒ (red.), *Ancient and Medieval Book Materials and Techniques*, Vaticaanstad, 1993, deel 1, p. 228; A. DEROLEZ, 'De wereld', p.111. Het tweede katern bestond volgens SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July* ook uit 8 bladen, maar daarvan zat het voorlaatste blad (fol. 13, Psalm 16-17) los.

bladen. Het betreft de middelste katernen die wel vaker een afwijkende omvang hadden.

Om een katern met acht bladen van ieder circa 11,5 bij 9 centimeter uit één stuk te kunnen maken, was een basisvel van ongeveer 20 bij 45 centimeter nodig. In de regio werden veelal huiden van schapen of kalveren gebruikt. De haarzijde van het perkament is gladgemaakt, waardoor de karakteristieke haarinplant nauwelijks zichtbaar is. Waar wel stukjes zichtbaar zijn, doet het onregelmatige patroon het meest aan kalf denken, maar schaap is niet geheel uitgesloten. De huid van een schaap was goed voor drie of vier van dergelijke vellen, in dit geval drie tot vier katernen. Voor kalveren was dat vergelijkbaar.⁵⁴ Het psalmboek bevatte volgens de reconstructie circa drieëntwintig katernen (*tabel 1*). Dat zou betekenen dat de huiden van een zevental beesten zijn verwerkt. De verwerking van de vellen tot perkament was een arbeidsintensief en dus kostbaar proces. De kostbaarheid van het perkament blijkt fraai uit het gat bij de gehistorieerde initiaal van Psalm 26. De tekst is rond het gat geschreven zodat de opening kennelijk al bestond tijdens het schrijven. In blad 30 bevond zich nog zo'n natuurlijk gat dat bijvoorbeeld het gevolg was van een wond of beschadiging tijdens het bewerkingsproces. Een ander voorbeeld is de incomplete hoek van blad 49, die duidelijk de rand van de huid bij één van de ledenmaten is en langs die rand enigszins doorschijnend is. Als gevolg van de schuine hoek was het oppervlak van dit blad circa vijf procent kleiner (*afb. 7*). Op die manier werden wel vaker randen van een vel bij nek of schouder toch gebruikt om het stuk niet te hoeven weggooien.⁵⁵

Bij een aantal katernen zijn de prik-gaten van de liniëring nog goed zichtbaar. Twintig prikken waren goed voor evenzoveel horizontale lijnen en bevonden zich bij dit psalter alleen aan de buitenmarges.⁵⁶ Dat was vanaf het midden van de dertiende eeuw

54 J. P. GUMBERT, 'Sizes and Formats', p. 236, komt voor het noorden op gemiddeld 68x48 cm en maximaal 80 x 56 cm per dier; H. MEIJERINK, *Handboek boekbinden*, p. 138.

55 R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 12.

56 In de boven- en ondermarge kunnen ze weggesneden zijn. Het vergelijkbare Haagse manuscript KB 75 H 40 vertoont in de bovenmarge soms twee prikken voor de twee kantlijnen.

de gebruikelijke vorm.⁵⁷ In een enkel geval zijn de lijnen nog zo goed zichtbaar dat het systeem waarmee is gewerkt valt te reconstrueren (*afb. 5*). Zichtbaar is hoe de tekstspiegel werd omkaderd met enkele horizontale en verticale lijnen. Verder is op ruim vier millimeter afstand van de voorste kantlijn een tweede verticale hulplijn getrokken voor de kleine versinitialen. Zo'n tweelijnige hoofdletterkolom raakte in omliggende gebieden bij psalters in het derde kwart van de dertiende eeuw buiten gebruik, maar werd in Brugge en Gent voortgezet.⁵⁸ De methode van liniëring werd in de loop der tijd steeds eenvoudiger. De opzet bij het gereconstrueerde psalter lijkt in Brugge vooral voor te komen tussen 1260 en 1275.⁵⁹ Dat strookt met de datering van de jongste Brugse apostelpsalters waarvan het apostel-thema zoals gezegd na 1275 uit de mode was geraakt.

Interessant is dat de speldenprikken niet geheel op een rechte lijn liggen en halverwege het psalter op de ver uit elkaar gelegen folia 74 en 89 toch een identiek patroon vertonen (*afb. 4 en 8*). Dat zou kunnen betekenen dat de gaatjes handmatig door een aantal katernen tegelijk werden geprikt. Volgens de reconstructie (*tabel 1*) betreft het drie katernen met totaal 28 bladen. Dat is ruim een halve centimeter, wat voor een enkele speldenprik erg dik is.⁶⁰ Bovendien is bij de bekeken bladen van katern xi (f.74 en 76) te zien dat met precies hetzelfde patroon iets ernaast een eerdere mislukte poging was gedaan. De eerste poging was mogelijk mislukt omdat dit katern met tien bladen nog iets dikker was dan de rest. Dat wijst er sterk op dat per katern werd gewerkt met een mal, bijvoorbeeld een stuk hout waarin naalden waren geslagen.⁶¹ Voorin het psalter, bij blad 10 is het patroon ook goed zichtbaar, maar afwijkend. Dat duidt erop dat daar een andere mal of methodiek is gebruikt. Het suggereert dat de katernen niet allemaal tegelijk zijn

57 R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 16.

58 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 153.

59 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 8 en tabel 3; A. DEROLEZ, 'De wereld', p. 114, over uit de mode raken dubbele kantlijn.

60 28 van de 195 bladen, of circa 15% van het ongeveer 4 centimeter dikke psalmboek.

61 Vergelijk R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 16; J. A. DANE, 'On the Shadowy Existence of the Medieval Pricking Wheel', in: *Scriptorium*, 50 (1990), p. 12-21; L.W. JONES, 'Pricking Manuscripts', p. 389-403.

gemaakt. Dat is niet vreemd met een productietijd van het psalter van waarschijnlijk enkele maanden, waarover verderop meer.⁶² De gebruikte techniek en zelfs het patroon zouden karakteristiek kunnen zijn voor een bepaalde werkgroep. Verder onderzoek naar parallellen met andere Brugse psalters is dan ook gewenst.⁶³

De katernen werden dus vermoedelijk verspreid over de tijd aangeleverd, wat ook strookt met de wisselende kwaliteit van het perkament. De kopiïst was meerdere dagen met een katern bezig zodat gespreide levering van katernen in de praktijk goed werkbaar was. De teksten zijn met bruine inkt uitgevoerd in gotisch schrift (*littera textualis formata*) in een enkele kolom. Langs de buitenste liniëring gemeten is de tekstspiegel ongeveer 85 bij 62 millimeter groot. Daarvan is een hoofdletterkolom van ongeveer 4 millimeter ingeruimd voor de versinitialen. Daarmee is de verhouding tussen buitenste breedte en hoogte gelijk aan 0,73. Dat is een in de middeleeuwen veel voorkomende verhouding die tegenwoordig nog herkenbaar is in het A4 formaat van papier.⁶⁴ De bijgesneden bladzijdes meten nu ongeveer 11,5 bij 9 centimeter, maar waren oorspronkelijk groter.⁶⁵ Ze zijn namelijk bij het herbinden flink bijgesneden. Dat is zichtbaar aan het wegvallen van een deel van de margeversiering en latere bijschriften. Ook zichtbaar is dat het boek in gesloten toestand aan de bovenzijde schuin is afgesneden waardoor de hoogte van de bladen in het midden gemiddeld zo'n drie millimeter groter is dan aan de rand. Bij genoemde verhouding (0,73) zou een 9 centimeter brede bladzijde oorspronkelijk ongeveer 12,5 centimeter hoog moeten zijn geweest. Het is dus goed mogelijk dat een centimeter bladhoogte is weggesneden, en mogelijk nog iets meer omdat ook de zijkant iets is bijgesneden gezien de ook daar aangesneden bijschriften. Wat dat betreft was het bladformaat mogelijk vergelijkbaar met dat van het andere versneden psalter (*afb. 7*).

62 Het kan in theorie het werk zijn van verschillende personen die tegelijk werkten.

63 Het betreft patroon type C naar L.W. JONES, 'Pricking Manuscripts', p. 393.

64 H. WIJSMAN, *Gebonden weelde. Productie van geïllustreerde handschriften en adellijke boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden (1400-1550)*, doctoraatsverhandeling, Universiteit Leiden, 2003, p. 74; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 149.

65 De 15 beschikbare bladen zijn gemiddeld 114,1 bij 90,6 millimeter groot.

Het was in de dertiende eeuw nog geen vast gebruik de bladen te nummeren.⁶⁶ Vanaf blad 121 zijn op enkele rectobladen rechts-onder resten te zien van een met witte cijfers uitgevoerde latere nummering die al bestaan moet hebben toen de bladen nog waren ingebonden. Nog recenter zijn namelijk met potlood bladnummers aangebracht die aansluiten op de oudere witte nummering. De bladzijdes bevatten gemiddeld ruim negentig woorden. Er zijn steeds 19 regels, met uitzondering van de drie katernen xvii tot en met xix (blad 128 tot en met 151) waar slechts 18 regels zijn toegepast.

Het psalter lijkt geheel of in ieder geval grotendeels door één hand geschreven te zijn. Vrij regelmatig verspreid over het gehele psalter is van ongeveer de helft van de bladzijden een elektronische afbeelding beschikbaar. Op die bladen lijkt één en dezelfde hand herkenbaar. Daarbij leverden verschillende schrijfinstrumenten wel variatie in de dikte van de letters op.⁶⁷ De Hamel, de beschrijver van Sotheby's die in 1977 nog een grotendeels compleet exemplaar voor handen had, stelde vast dat sprake was van twee handen. Daarvan begon de tweede pas in het laatste katern (xxii) op fol. 168, een blad waarvan helaas geen afbeelding beschikbaar is. Het zou een zeer kortstondige wisseling zijn aangezien de hand op het wel beschikbare blad 167 en 170 onmiskenbaar dezelfde hand is als de hand die het merendeel van het psalter schreef.

De kopiïst lijkt nauwelijks van de liniëring gebruik gemaakt te hebben aangezien deze op de meeste bladen niet of nauwelijks zichtbaar is. Richtpunt waren kennelijk de speldenprikken hoewel die ook niet altijd heel scherp zijn gevolgd. Waar er wel een liniëring voorkomt, lijkt die door de kopiïst zelf te zijn aangebracht. Dat is een interessant gegeven. Vaak wordt aangenomen dat de lijnen vooraf werden aangebracht tijdens het maken van de katernen.⁶⁸ Interessant is wat dat betreft het tweede blad waar op de

66 F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, Amsterdam, 1996, p. 56; A. DEROLEZ, 'De wereld', p. 113; F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', p. 608.

67 Met dank aan Patricia Stirnemann (CNRS, Parijs) voor haar check op dit punt.

68 Bijvoorbeeld D. HOGENELST en F. VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1995, p. 32; R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 17.

versozijde alleen aan de onderzijde een liniëring voorkomt. Deze is waarschijnlijk pas tijdens het schrijven aangebracht omdat bij het vooraf aanbrengen een liniëring over de volle pagina logischer was geweest, wat ook geldt als het na het schrijven was gebeurd (*afb. 9*). Waar elders in het psalter over de volle bladzijde sprake is van een liniëring, is deze wat betreft regelhoogte niet erg maatvast. Het is daarom goed mogelijk dat ook deze liniëringen pas tijdens het schrijven zijn aangebracht. Carlvant veronderstelde al eerder voor Brugse psalters dat de kopiïsten zelf de liniëring aanbrachten. Ook elders zijn daarvan voorbeelden bekend.⁶⁹ Later in het proces kan de liniëring niet zijn ontstaan omdat zowel de psalminitialen als de versintitialen de lijnen overlappen. Op blad 2 en 123 (*afb. 5 en 9*) is te zien dat de liniëring per bladzijde is gemaakt, en niet voor twee naast elkaar gelegen bladzijden. Dat verklaart dat bij de opening van blad 1v-2r de hoogte van beide tekstspiegels ongeveer 3 millimeter verschilt, en dat bij blad 173v-174r de twee tekstspiegels ten opzichte van elkaar scheef staan. Tussen de bladen 122v-123r (beide katern xvi) is zichtbaar dat links (122v) per ongeluk de onderste lijn is getrokken boven de laatste regel terwijl rechts (123r) de lijn wel onder de onderste regel uitkomt (*afb. 3*). Kennelijk heeft de kopiïst eerst op de linkerpagina lijnen getrokken, waarna hij is beginnen schrijven en toen wel het juiste aantal regels geschreven heeft. Vervolgens heeft de kopiïst op het rechterblad (123r) de lijnen wel goed getekend, wellicht omdat links inmiddels het juiste aantal regels viel af te lezen.

Volgens Derolez ontwikkelde de liniëring zich in deze periode tot een gotisch versieringselement, zichtbaar aan de rol van de bovenste hulplijn. Aanvankelijk werd de eerste regel op de bovenste lijn geschreven ("above top line"). In de tweede helft van de dertiende eeuw gebeurde dat bij de Brugse psalters steeds vaker eronder ("below top line") wat ook het geval is bij het versneden psalter. Bij de nieuwe methode schreef men dus netjes binnen het kader, passend bij de gotische stijl. En voorheen bestonden

69 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 159; R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers: Commercial Book Producers in Medieval Paris (1200-1500)*, Turnhout, 2000, p. 67.

de hulplijnen uit een bijna onzichtbare kras, maar nu werd steeds vaker een loodstift gebruikt zoals ook het geval is bij het versneden psalter. Dat past volgens Derolez bij de gotische architectuur waarin constructieve elementen zoals pijlers en ribben openlijk worden getoond.⁷⁰ Bij het versneden psalter was de liniëring overigens slechts op enkele plaatsen zeer goed zichtbaar, waaronder de opening met de gehistorieerde initiaal van Psalm 109 (*afb. 5*).

Het versneden psalter is opvallend slordig geschreven, wat in die periode in de omgeving van Brugge een bekend verschijnsel was. De dichter-historicus Jacob van Maerlant, die in deze periode vlakbij Brugge enkele van zijn bekende werken schreef, klaagde over de kwaliteit van Brugse kopiïsten. Aan het slot van zijn in maart 1271 gereed gekomen Rijmbijbel sprak hij van lieden “die het niet kan schelen hoe ze het volk misleiden, als ze hun blad maar volkrijgen” (“nem ne roect hoe si t folc verdullen, up datsi die plaetse vullen”).⁷¹

De kopiïst van het versneden psalter was zoals gezegd slordig met de regelafstand. Verder werden regelmatig tekstuele fouten gemaakt. Een opeenvolging van fouten bij bepaalde folia zou kunnen wijzen op incidentele vermoeidheid. Zo ging de kopiïst op blad 46 kort achter elkaar in de fout. Nadat op de eerste regel van de rectozijde “in nobis” teveel werd geschreven, ging het de tweede regel van de versozijde wederom mis. Bovendien is daar nog een fout gemaakt die is opgelost door de onjuiste tekst weg te krabben (“wegraseren”) en te vervangen door het juiste woord. Op het volgende blad (fol. 47r) wordt vervolgens het woord “quare” per ongeluk twee keer achter elkaar geschreven (en later eenmaal doorgehaald). En op blad 89 werd binnen tien regels tweemaal “dominus” op een plek geschreven waar het niet hoorde, alsof de

70 A. DEROLEZ, *Codicologie des manuscrits en écriture humanistique sur parchemin*, 1984, Turnhout, p. 70, 76 en 83; A. DEROLEZ, ‘De wereld’, p. 113-114 en 119; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 162 over regelinitialen (type A = kaal, type B = omkaderd, type C = geïntegreerd met margeversiering).

71 F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 137, 140, 228-229, 302, 406 en 408. Een bewaard gebleven Brugse kopie van zijn rijmbijbel uit circa 1285, met een aan de Brugse psalters verwante stijl, bevat zelf enige slordigheden.

betrokkene op dat moment in gedachte bij de 'heer' was. Ruim twintig regels verder schreef de kopiist weer een woord teveel. Op het betreffende blad waren tevens drie van de zestien kleine vers-initialen vergeten. Dat kan eveneens duiden op een incidentele vermoeidheid van de kopiist indien die zoals gebruikelijk verantwoordelijk was voor het aangeven van de plek van de initialen.

Soms zakte de concentratie zover weg dat de inhoud van de tekst niet meer tot de kopiist doordrong en kort achter elkaar grotere stukken tekst dubbel werden overgeschreven. Zo zijn bij Psalm 13 per ongeluk zes regels dubbel overgenomen, en later verwijderd (fol. 10v). Bij Psalm 70 betreft het zelfs meer dan een bladzijde die blijkbaar dubbel is gekopieerd en later is verwijderd en doorgekruist (fol. 74r, *afb. 8*).⁷²

Een aantal fouten is extra interessant omdat ze een aanwijzing vormen dat de kopiist een "legger" (voorbeeldtekst) gebruikte die een ander formaat had dan het hier beschreven psalter. Daarop wijst dat tijdens het kopiëren onopgemerkt bleef dat bij blad 49 (recto) de laatste vier regels van Psalm 45 per ongeluk waren overgeslagen. Dat duidt erop dat het origineel van een ander formaat was waardoor de pagina's niet gelijk opliepen. Anders was de fout al onderaan de pagina ontdekt en waarschijnlijk gecorrigeerd (tenzij de regels al in de legger ontbraken). Evenzo lijkt halverwege katern xix per ongeluk een flink stuk tekst te zijn overgeslagen.⁷³ Bij gebrek aan een identiek voorbeeld kon ook onopgemerkt blijven dat in de tweede helft van het boek in drie katernen achter elkaar 18 regels in plaats van 19 regels werden gebruikt. Het wekt steeds weer de indruk dat de kopiist niet naar een zelfde positie op de legger kon kijken. Dat is een belangrijke constatering omtrent het productieproces. Met deze kopieerwijze was het immers lastig om een manuscript gelijktijdig door meer dan één kopiist te laten kopiëren zoals wel het geval was bij het in de dertiende eeuw in

72 De voorliggende bladen 72 en 73 ontbreken, maar de ruimte tussen de tekst aan het slot van blad 71 en het begin van blad 74 suggereert dat inderdaad een flink stuk tekst dubbel was.

73 Afbeeldingen ontbreken, maar tussen de bladen van het bifolium 146/149 (tabel 1) is onvoldoende ruimte voor de gebruikelijke psaltertekst.

universitaire kring ontwikkelde pecia-systeem.⁷⁴ In bovenstaand proces moesten alle bladzijde na elkaar worden geschreven waardoor de totale doorlooptijd van het productieproces al snel een paar maanden was, waarover verderop meer.

De overgang naar 18 regels is tevens een extra bevestiging van de eerdere vaststelling dat achter elkaar per katern werd gewerkt. De 18 regels komen voor in de aansluitende drie katernen xvii t/m xix. Daarbij lijkt het gebruik van 18 regels zijn oorsprong te hebben in de laatste opening van het voorgaande katern xvi. Hoewel in dit katern met 19 regels wordt gewerkt, zijn bij de laatste opening per ongeluk slechts 18 regels gebruikt (de naast elkaar gelegen bladen 126v en 127r). Het duidt erop dat deze opening het voorbeeld was voor de regeltelling van het eerstvolgende katern.

Er is ook informatie over de arbeidsdeling. Het komt voor dat kopiisten tevens de eenvoudige versieringen voor hun rekening namen. Maar in dit geval is zichtbaar dat daarvoor een ander persoon verantwoordelijk was. Belangrijke aanwijzing is de overlap die de volgorde van werken zichtbaar maakt. Soms overlapt een versinitiaal de uitloper van een psalminitiaal. Dat betekent dat de grote psalminitialen eerst zijn aangebracht en daarna pas de kleinere regelinitialen. Bij de versinitialen kwamen per bladzijde eerst alle gouden initialen aan bod, gevolgd door de blauwe regelinitialen. Die laatste volgorde verklaart dat incidenteel (bijvoorbeeld blad 71) afwijkend van de afwisseling, twee blauwe versinitialen direct onder elkaar staan. Bij het om en om aanbrengen van gouden en blauwe initialen is een dergelijke fout minder waarschijnlijk.

Genoemde volgorde maakt het aannemelijk dat de kleine versinitialen niet door de kopiist zijn geschreven. En dat duidt er weer op dat de psalminitialen evenmin door de kopiist zijn gemaakt. De gebruikte lettervormen geven namelijk aan dat de verluchters zowel de psalminitialen als de versinitialen maakten. Zo wordt in beide initiaal-vormen de letter M als een 90 graden gekantelde letter E weergegeven. Bovendien zijn er aanwijzingen dat de ver-

74 C. P. CHRISTIANSON, 'A Community of Book Artisans in Chaucer's London', 1989, in: *Viator*, 20 (1989), p. 210, over *pecia*-systeem.

luchter het Latijn niet of slechts beperkt beheerste, een bekend verschijnsel in deze tijd. Zo werd bij het begin van Psalm 44 een C getekend op de plek van de letter E (fol 47recto). Het zijn fouten die bij lezing van het eerste woord vrij gemakkelijk ontdekt zouden zijn. Onvoldoende beheersing van het Latijn kan mede verklaren dat de verluchters bij Brugse psalters inhoudelijk niet of nauwelijks aansloten bij de tekst.⁷⁵ Bij de gehistorieerde initialen valt op dat het vierkante kader soms een deel van de tekst raakt, wat niet getuigt van veel respect voor het geschrevene. De verluchter die de versinitialen aanbracht, werkte vrij losjes. De liniëring bood weinig houvast omdat die vaak ontbrak. En waar wel lijnen zichtbaar zijn lijkt de verluchter de initialen ook op het zicht aangebracht te hebben gezien de wisselende afstand tot de kantlijn (*afb. 5*).

Er werd dus door zowel kopiist als verluchter slordig gewerkt. Resultaat waren de nodige correcties. Deels werden deze uitgevoerd met een met de basistekst vergelijkbare donkerbruine inkt, zoals het plaatsen van puntjes onder verkeerde woorden. Maar er zijn ook volop correcties in zwarte inkt, waaronder doorhalingen van woorden en toegevoegde versinitialen (*afb. 9*). En met name halverwege het manuscript lijkt ook een corrector met rode inkt te hebben gewerkt. Het gebruik van rode inkt brengt met zich mee dat daardoor goed zichtbaar is dat deze corrector zijn werk deed nadat zowel de tekst als de initialen waren afgerond. Dat illustreren de naast elkaar gelegen bladen 89v en 90r. Op twee plaatsen zijn daar woorden die teveel zijn geschreven met rood doorgehaald. Verder is op het linkerblad kennelijk door dezelfde corrector met rood een initiaal toegevoegd die blijkbaar was vergeten. Dat bevestigt dat deze corrector werkte nadat zowel tekst als initialen waren afgerond. Hierboven bleek al dat de versinitialen als laatste werden aangebracht, dus ook na de psalminitialen.

Er zijn aanwijzingen dat ook de correctoren zelfstandig werkten. Bij het corrigeren van de regelinitalen gebruikten ze namelijk niet de oorspronkelijke kleuren goud en blauw, wat veel fraaier was geweest, maar de eigen correctiekleur zwart of rood. Interessant

75 Vergelijk K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 303.

is het gebruik van rood als correctiekleur (*afb. 4*). Dat past bij een rubricator die met rood versieringen en initialen aanbracht. Die methode is bij het versieren van het secundaire psalter niet toegepast. Ook ontbreken in rood uitgevoerde verklarende teksten (rubrieken). Mogelijk betrof het een rubricator die ook losse correctieopdrachten uitvoerde. De rode correcties komen alleen in het middelste deel van het psalter voor zodat de betreffende corrector tijdelijk bijgesprongen lijkt te hebben.

Behalve de later in rood toegevoegde versinitialen, zijn in de rest van het manuscript ook regelmatig met donkere inkt door de corrector versinitialen toegevoegd. Soms is daarbij een onjuiste initiaal eerst verwijderd. Het feit dat verschillende correctietechnieken zijn gebruikt (expungeren, doorhalen, wegschrappen en toevoegen) in verschillende kleuren, bevestigt dat meer dan één corrector actief was. Sommige correcties kunnen overigens pas (veel) later zijn doorgevoerd.

De noodzaak van het vele doorhalen, expungeren, wegschrappen en toevoegen geeft een beeld van de (on)zorgvuldigheid van de oorspronkelijke makers. Dat valt nader te kwantificeren met een foutenpercentage. Op een steekproef van ruim zeventig gefotografeerde bladzijden zijn in totaal twaalf woorden doorgehaald. Met gemiddeld een kleine honderd woorden per bladzijde gaat het om twaalf fouten op zo'n zeventuizend woorden. Dat is een foutenmarge van 0,2 procent. Indien de steekproef (circa 1/5de van het document) representatief is voor het gehele psalter, bevonden zich in het totale handschrift zo'n zestig doorhalingen.

Behalve doorhalingen, zijn ook regelmatig woorden weggeschrapt. Bij de bladzijden uit de steekproef kwam het zeker 26 maal voor, waarbij niet alles op de foto's zichtbaar is. Dat is een foutenmarge van ongeveer 0,4 procent. En niet alle onjuiste woorden werden doorgehaald of weggehaald. Soms werd als deletietekens puntjes onder de letters aangebracht zonder dat het woord werd verwijderd (expungeren).

Er werden ook woorden vergeten die later door de corrector zijn bijgeschreven. Soms is een volledige regel vergeten die later door

een corrector onderaan de bladzijde is bijgeschreven, zoals regel 26 van Psalm 17 (blad 15v) en regel 16 van Psalm 67 (fol. 68v). Bij de bladen uit de steekproef gaat het in totaal om een dertigtal toegevoegde woorden, een foutenmarge van circa 0,4 procent. Dat brengt de totale foutenmarge op ongeveer één procent. Dat is gemiddeld ongeveer één fout per bladzijde. Daarbij was zoals gezegd sprake van opeenhoping van fouten op bepaalde plekken in het psalter.

Ook wordt duidelijk hoe de kopiist van het versneden psalter zeer efficiënt met de beschikbare ruimte omging. Interessant is wat dat betreft de vergelijking met het iets oudere Haagse psalter. Het oppervlak van de Haagse tekstspiegel (110 x 70 millimeter) is ongeveer de helft groter en telt 20 in plaats van 19 regels. Toch ging er in het gereconstrueerde psalter bijna evenveel tekst op één bladzijde. Soms is daardoor de tekst per pagina zelfs identiek zoals bij twee naast elkaar gelegen folia van Psalm 55. Door het gehele document lopen de teksten slechts iets uit elkaar. In het gereconstrueerde psalter waren 178 bladen nodig voor de psalmteksten plus cantica. Bij het Haagse psalter besloeg die tekst 159 bladen (89 procent).⁷⁶

In het gereconstrueerde psalter ontstaat de ruimtewinst allereerst door een kleinere lettergrootte. De letters waren ongeveer twee millimeter hoog in vergelijking met circa drie millimeter in het Haagse psalter. Ook is de regelafstand met ruim vier millimeter kleiner dan de bijna zes millimeter in het Haagse exemplaar.⁷⁷ Door regelinitialen soms in zinnen op te nemen ontstaat nog wat ruimtewinst. Verder werd ruimte gecreëerd door wat een hoger “afkortingspercentage” genoemd zou kunnen worden. Bij genoemde twee bijna identieke pagina’s van Psalm 55 wordt in het Haagse psalter 17 procent van de woorden afgekort. In het gereconstrueerde psalter ligt dat afkortingspercentage bij hetzelfde tekstdeel met 31 procent bijna tweemaal zo hoog. Uitgedrukt in weggelaten lettertekens bedraagt het “inkortingspercentage” ook bijna

76 MS. Phol.: 174 + 4 verdwenen bladen = 178; KB 75H50: fol. 17 t/m 171 + 4 verdwenen bladen = 159.

77 Beide hart op hart gemeten over de volle bladzijde.

het dubbele: 6 procent versus 11 procent. Naast besparingsdrang, kan het ruime gebruik van afkortingen ook verband houden met de “legger”. Het was namelijk in voor kerkelijk gebruik bestemde psalters normaler ruimschoots afkortingen toe te passen omdat die doelgroep daar goed mee overweg kon. Zoals verderop blijkt, waren complete psalters vrij kostbaar zodat het gebruik van een legger een flinke investering betekende.

Uiteindelijk werden de katernen ingebonden, wat ook een aparte activiteit geweest kan zijn. De oorspronkelijke dertiende-eeuwse band is zoals bij veel psalters uit deze tijd niet bewaard gebleven. Er is, gezien de gaten, sprake van oorspronkelijk vier bindingen met een onderlinge afstand van ongeveer 25 millimeter. Op ongeveer 10 millimeter van beide buitenste bindingen bevindt zich een kettingsteek, zodat de afstand tussen beide kettingsteken ongeveer 95 millimeter bedraagt, met variaties van enkele millimeters.

De achttiende-eeuwse boekband bevat het restant van twee bindstroompjes, bijna vijf centimeter uit elkaar en beide circa vier centimeter van de rand. Op enig moment is bij het opnieuw inbinden het boekblok bijgesneden. Daarmee is zoals gezegd een flink deel afgesneden aangezien zelfs een deel van de versieringen is geraakt.

Al met al ontstaat het beeld van een sequentieel productieproces. Dat past bij wat een ‘werkgroep’ genoemd zou kunnen worden, een samenwerkingsverband van verschillende ambachtslieden. Het begint met de katernen die niet tegelijk gemaakt lijken te zijn en misschien zelfs van verschillende leveranciers afkomstig zijn met afwijkende instrumenten voor de prikgaatjes. Vervolgens is er de kopiist die sequentieel van een in formaat afwijkende legger heeft gewerkt. Daarna kwamen de verluchters die waarschijnlijk het Latijn niet of beperkt machtig waren. Dat ze bij twijfel geen kopiist raadpleegden en verschillende leesfouten maakten, kan te maken hebben met het werken in een andere ruimte. Vervolgens waren er de correctoren die waarschijnlijk op een aparte locatie hun werk uitvoerden aangezien ze niet de oorspronkelijke kleuren gebruikten. De binder, tot slot, kan ook apart hebben gewerkt.

BRUGSE WERKGROEP

Volgt de vraag waar deze 'werkgroep' actief was. De Eerste Groep en de beginfase van de Tweede Groep worden door Carlvant in Brugge zelf geplaatst, omdat in de meeste gevallen de kalender en/of litanie het beste aansluiten bij de Brugse situatie.⁷⁸ Wat betreft de secundaire apostelpsalters is er in ieder geval bij het oudste exemplaar een verband met Brugge. Het betreft een in Oxford bewaard exemplaar uit circa 1250. Dit psalter is geïllustreerd door iemand die volgens Carlvant gezien de stijl opgeleid lijkt te zijn in Brugge. Carlvant acht het zeer goed mogelijk dat het manuscript in Brugge zelf is gemaakt. Opvallend is namelijk dat de tekst geheel identiek is aan een luxueuzer manuscript uit de Eerste Groep (met Brugse kalender), wat zeldzaam is en wijst op een directe Brugse relatie. Het is opmerkelijk dat het jongste door Carlvant onderzochte secundaire apostelpsalter ook nog dezelfde tekstopbouw volgt, een verwantschap die volgens Carlvant uniek is voor de Brugse psalters.⁷⁹ Dit in de Openbare bibliotheek van Brugge bewaarde psalter bevat in vergelijking met het oudste secundaire psalter dezelfde apostelcyclus en een vergelijkbare versiering bij Psalm 2. Wel is aan de stijl, de gehaaste uitvoering en het veel kleinere formaat duidelijk te zien dat dit exemplaar jonger is en dateert uit ongeveer 1265-1270.⁸⁰ Carlvant acht het gezien niet-Brugse stilistische invloeden overigens mogelijk dat dit psalter iets buiten Brugge is gemaakt, maar dan wel met een Brugs psalter als iconografisch en tekstueel voorbeeld.⁸¹ Ook voor de drie andere secundaire apostelpsalters die in Brussel, Arras en Londen worden bewaard, houdt Carlvant rekening met productie buiten Brugge. Hun kalender past namelijk bij de regio ten zuidwesten van Brugge. De exemplaren in Arras en Brussel lijken overigens sterk op het oudste secundaire psalter, wat toch duidt op een verband met Brugge zelf. Daarbij merkt Carlvant zelf op dat de in de

78 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p.191.

79 K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 90.

80 Secundaire psalters in: K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 88-90; O. PÄCHT en J. J. G. ALEXANDER, *Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, 1996, deel I, p. 21-22, nr. 283 en 288-289). Daarvan is Manuscript Rawl 960 de oudste.

81 K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 90.

secundaire psalters gebruikte heiligen een opvallend breed gebied in Vlaanderen en zelfs het huidige Nederland bestrijken, wat suggereert dat ze voor een brede afzetmarkt zijn gemaakt.⁸²

De analyse van het versneden psalter biedt extra aanwijzingen dat de secundaire apostelpsalters in Brugge zelf zijn gemaakt, net als de luxueuzere psalters uit de Eerste Group. Het wordt steeds duidelijker dat in deze periode vooral in de grote steden samenwerkingsverbanden ontstonden die manuscripten produceerden op een manier die bij kleinere gemeenschappen praktisch bijna onmogelijk was. Onderzoek in onder meer Parijs, Londen, Augsburg en Gent toont aan dat het traditionele beeld van grote lekenateliers (scriptoria) onjuist is. In Parijs en Londen was blijkens administratieve gegevens sprake van kleine bedrijfjes in bescheiden onderkomens: een werkkamer aan de straatzijde en een woonruimte aan de achterkant of erboven. In Londen waren deze onderkomens slechts zo'n drie meter breed.⁸³ Een wat latere boedelbeschrijving uit Brussel geeft aan dat daar een zekere Godevaert de Bloc in 1384 ook boeken maakte in een dergelijke bescheiden behuizing met een werkvertrek en leefvertrek.⁸⁴ De manuscripten kwamen tot stand door samenwerking tussen dergelijke bedrijfjes die ieder een deel van het productieproces voor hun rekening namen zoals het kopiëren, verluchten of binden. Er kan wat dat betreft beter gesproken worden van 'werkgroepen' dan van ateliers.

Er lijkt per 'bedrijfje' vooral gewerkt te zijn door individuele personen, of de combinatie van de leermeester met zijn leerling (gezel), het bekende middeleeuwse gildesysteem van praktijkscholing.

82 K. CARLVANT, 'Some Modest Psalters', p. 89-92 en 95.

83 C. P. CHRISTIANSON, *Evidence for the Study of London's Late Medieval Manuscript-Book Trade*, 1989, p. 87-108 in: J. GRIFFITHS en D. PEARSALL, *Book Production and Publishing in Britain, 1375-1475*, 1989, Cambridge, p. 94-95; R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, 'The Commercial Production of Manuscript Books in Late-Thirteenth-Century and Early-Fourteenth-Century Paris', in: L. L. BROWNRIGG (red.), *Making the Medieval Book: Techniques of Production*, Oxford, 1995, p. 103-115; R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 130.

84 J. W. KLEIN, '(Middel nederlandse) handschriften: produktieomstandigheden, soorten, functies', in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 2 (1995), p. 14; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 156 over de situatie in Brugge.

Daarop duidt het regelmatig voorkomen van twee handen in een handschrift.⁸⁵ De Brugse psalters zijn nog niet uitvoerig op handen onderzocht, maar Carlvant merkt bijvoorbeeld bij één van de oudste Brugse handschriften op dat er twee kopiïsten aan hebben gewerkt met ieder hun eigen liniëring.⁸⁶ Ook was bij de Brugse psalters regelmatig sprake van twee verluchters, de ene voor het complexe werk en de andere voor eenvoudigere versieringen zoals de psalminitialen en regelinitialen.⁸⁷

Rouse en Rouse hebben in een uitvoerige studie van administratieve gegevens uit het dertiende-eeuwse Parijs de situatie tot huishoudniveau in kaart gebracht. Ze schetsen het beeld van kleine zelfstandigen die in een netwerk hun product tot stand brachten en vaak van ouder op kind de activiteit voortzette.⁸⁸ Het dicht bij elkaar in een straat werken was een logische en in die tijd zeer gebruikelijke keuze. Vooral bij de beste verluchters van de paginagrote versieringen valt ook te denken aan mobiele specialisten.

Het is goed denkbaar dat de secundaire psalters op vergelijkbare wijze in Brugge zelf zijn gemaakt. Het is namelijk de vraag wat de winst was van het produceren van flinke aantalen psalters buiten de grote stad. Carlvant neemt aan dat de dalende vraag de producenten dwong hun afnemers op te zoeken.⁸⁹ Maar zoals verderop zal blijken, valt de arbeidsinspanning van de overdracht in het niet bij de lange productietijd van een psalter. Het opzoeken van de verspreid wonende afnemers buiten Brugge zou een rondtrekkend productiegroep vereisen, wat niet erg praktisch is. Daarbij lijkt het maatwerk bij de secundaire psalters beperkt omdat er minder illustraties zijn met verder een grotendeels standaard uitvoering. De variatie betreft vooral het begin en het slot met de namen in de kalender en litanie, gevolgd door de afsluitende collecten. Daarbij vertonen de kalenders stilistisch een dermate grote uniformiteit dat hiervoor een gezamenlijk voorbeeldboek gebruikt lijkt te

85 J. W. KLEIN, '(Middel nederlandse) handschriften', p. 8 noot 31.

86 K. CARLVANT, 'De verluchte boeken', p. 159 (nr. 71 = British Library MS. Add. 19899).

87 K. CARLVANT, 'De verluchte boeken', p. 159 (nr. 71), 161 (nr. 72) en 162 (nr. 73).

88 R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 48 en 130.

89 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 154.

zijn.⁹⁰ In dat kader was het aanpassen van een paar namen een eenvoudige bewerking. Ook het maatwerk aan het slot is zeer beperkt. Vanuit die optiek voegde een langdurig direct contact met de opdrachtgever weinig toe. Een simpele opdracht voor een beperkte persoonlijke invulling was voldoende. Daarbij wijst Klein op de grote voordelen die het werk in een stad bood, inclusief de aansluiting op een groot netwerk dat nuttig was bij de regionale afzet van boeken.⁹¹ Dat de Tweede Groep zich na de Brugse economische malaise, rond 1270-75, in het nog grotere Gent vestigde, illustreert de aanzuigende werking van grote stedelijke centra. In dat beeld past ook het vermoeden dat een Brugse producent van psalters zich in het derde kwart van de dertiende eeuw in Utrecht heeft gevestigd om in de lokale vraag van deze voor die tijd belangrijke stad te voorzien.⁹²

EXACTE LOCATIE

Uitvoeriger onderzochte voorbeelden in onder meer Parijs en Londen geven aan dat producenten van manuscripten zich bij voorkeur vestigden in de omgeving van bestuurlijke en kerkelijke machtscentra met bijbehorende administratieve medewerkers.⁹³ Wat betreft Gent zijn er eveneens aanwijzingen in die richting.⁹⁴ Ook blijkt dat de eerste kernen van manuscriptproductie zich vaak

90 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 233.

91 J.W. KLEIN, '(Middelnederlandse) handschriften', p. 16; H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 62.

92 Hierover hoopt de auteur apart te publiceren.

93 J. W. KLEIN, '(Middelnederlandse) handschriften', p. 7-8; F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', p. 638 en 640; R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 19-24 en 129; W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig, 1871, p. 559; C. P. CHRISTIANSON, *Memorials of the Book Trade in Medieval London. The Archives of Old London Bridge*, Suffolk, 1987; C.P. CHRISTIANSON, 'Evidence for the Study of London's Late Medieval Manuscript-Book Trade', in: J. GRIFFITHS en D. PEARSALL, *Book Production and Publishing in Britain, 1375-1475*, Cambridge, 1989, p. 87-108.

94 H. BRINKMAN, 'Het Comburgse handschrift en de Gentse boekproductie omstreeks 1400', in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 5 (1998), p. 98-113; H. BRINKMAN en H. MULDER, 'Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiïstencollectief. Hs. Brussel KB 16.762-75 en het Comburgse handschrift', in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 10 (2003), p. 27-78; H. BRINKMAN, 'De hardnekkige middeleeuwen. Persistentie van literaire productie- en transmissiekosten', in: *Queeste, Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 11 (2004), p. 184-203.

ontwikkelden tot de latere centra van de eerste drukkerijen. Voor de eerste Brugse psalterproductie is daarom de omgeving van de Sint-Donaaskerk een goede kanshebber. Daar bevond zich behalve de Sint-Donaaskerk in de directe omgeving de grafelijke burcht met kanselarij, een toonaangevende school, de stedelijke administratie en het onderkomen van de schepenen. Later vestigden belangrijke Brugse drukkers zich hier.⁹⁵

De kapittelschool van Sint-Donaas was in Brugge in de tijd van de psalterproductie toonaangevend en onderhield nauwe relaties met de Sorbonne in Parijs.⁹⁶ Carlvant constateert dat de decoratieve Parijse invloeden direct tot de Brugse boekenmakers doordrongen. Dat gebeurde niet via een omweg langs Noord-Frankrijk, aangezien specifieke stijlkenmerken in die grensregio ontbreken maar wel tot Brugge doordrongen.⁹⁷ Zoals eerder werd aangegeven, kunnen de vele afkortingen in het versneden psalter erop wijzen dat een kerkelijk voorbeeld is gebuikt. Ook kunnen er relaties met de bestuurlijke administraties zijn geweest. De Brugse codices van Van Maerlant uit circa 1285, vertonen verwantschap met de Brugse psalters, maar lijken wat betreft hun handschrift op Brugse oorkondes.⁹⁸ En voor het inbinden van codices werden soms oude grafelijke oorkonden hergebruikt.⁹⁹ Uit documenten is vanaf 1306 de verkoop van perkament in deze omgeving bekend. Dat is van belang, omdat handelaren in perkament nogal eens een coördinerende rol vervulden bij de productie van manuscripten.¹⁰⁰

95 Voorbeelden zijn Collard Mansion, William Caxton, Jan Britto, Simon Vermeulen/Hubert de Croock, de weduwe van Tollenaere, Willem de Neve en Nicolas Breyghel. Zie: A. VISART DE BOCARMÉ, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1828, p. 15, 22-23, 26, 35 en 38; M. GOETINCK, 'De ontluikende boekdrukkunst in Brugge (ca. 1474 - 1484): William Caxton, Colard Mansion en Jan Britto', in: *Vlaanderen*, 252 (1994), p. 132; L. VANDAMME, 'De boekdrukkunst in Brugge tijdens de 16de eeuw', in: *Vlaanderen*, 252 (1994), p. 133-137.

96 F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 77.

97 K. CARLVANT, *Trends in Bruges Illumination*, p. 340; L. VANDAMME en N. GEIRNAERT, 'Cisterciënzerbibliotheken', p. 71.

98 F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 77 en 408.

99 L. VANDAMME en N. GEIRNAERT, 'Cisterciënzerbibliotheken in het middeleeuwse Vlaanderen: handschriften uit de abdijen Ter Duinen, Ter Doest en Clairmarais', 2002, in: L. BUSINE en L. VANDAMME, *Besloten wereld, open boeken: middeleeuwse handschriften in dialoog met actuele kunst*, Tielt, 2002, p. 61.

100 R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 39.

Vanaf 1381 verwijzen bronnen concreet naar de verkoop van complete codices bij de Sint-Donaaskerk.¹⁰¹ Al met al is productie in de omgeving een serieuze mogelijkheid, maar deze blijft vooralsnog hypothetisch.¹⁰²

PRODUCTIETIJD EN VOLUME

De analyse van het manuscript helpt ook om enig zicht te krijgen op de omvang van de Brugse psalterproductie waarover nog weinig bekend is.¹⁰³ Volgens schattingen kon een ervaren kopiist zo'n 150 tot 200 regels per dag kopiëren, dus dagelijks zo'n acht tot tien bladzijden (van 19 regels) van dit psalter ofwel vier tot vijf bladen.¹⁰⁴ Het psalter bevatte oorspronkelijk, inclusief kalender en litanie, zeker zo'n 195 bladen. Daarmee ging het in het totaal al snel om veertig tot vijftig werkdagen voor een professioneel kopiist. Met zes werkdagen per week is dat zeven tot acht weken, of afgerond zo'n twee maanden. En er waren nog meer arbeidskosten. Zo suggereert een middeleeuwse bron dat er op veertien dagen schrijfwerk, een dag correctiewerk was. Dat zou in dit geval in het totaal op zo'n drie tot vier dagen correctiewerk uitkomen.¹⁰⁵ Daarbij was de werkelijke tijdsbesteding natuurlijk afhankelijk van het foutpercentage in het schrijfwerk. Verder was er het versieren en vervaardigen van de katernen. Naast het arbeidsloon kwamen ook nog de materialen, waaronder een zevental huiden en het gebruikte bladgoud.

101 A. DEWITTE, 'Schrijvers rond de Brugse St.-Donaaskerk', in: V. VERMEERSCH (red.), *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*, 1981, Brugge, p. 57.

102 De elders gelegen Schrijversstraat betreft een familienaam, dus geen schrijversgilde: A. SCHOUTEET, *De straatnamen van Brugge: oorsprong en betekenis*, Brugge, 1977, p. 186.

103 Vergelijk J.A.A.M. BIEMANS, *Onsen Speghele Ystoriale in Vlaemsche. Codicologisch onderzoek naar de overlevering van de 'Spiegel historiael' van Jacob van Maerlant, Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem, met een beschrijving van de handschriften en fragmenten*, Leuven, 1997, p. 253.

104 Vergelijk E.A. OVERGAUW, 'Fast and Slow. Professional or Monastic. The Writing Speed of Some Late-Medieval Scribes', in: *Scriptorium*, 49 (1995), p. 211-227; M. GULLICK, 'How Did Scribes Write? Evidence from Romanesque Manuscripts', in: L.L. BROWNRIGG (red.), *Making the Medieval Book: Techniques of Production*, 1995, 1995, p. 39-58; R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 23.

105 F. DEROOVER, 'The Scriptorium', p. 599, 404 en 607; 1/14^e x 40 tot 50 werkdagen.

Prijsvoorbeelden uit circa 1400 illustreren dat de schrijfkosten bij een eenvoudig handschrift driekwart van de totale kosten konden uitmaken en bij een wat rijker uitgevoerd liturgisch handschrift de helft.¹⁰⁶ Met het rijke gebruik van bladgoud en illustraties, neigt het versneden psalter vooral naar die laatste categorie. Met naar schatting twee maanden schrijfwerk zou de totale kostprijs van het gereconstrueerde psalter zo bezien op het equivalent van ongeveer vier maanden arbeidsloon uitkomen. Dat lijkt veel, maar gegevens uit middeleeuws Engeland bevestigen de hoge prijs van boeken in die tijd. Zo bedraagt de prijs van een boek rond 1300 ongeveer een half pound in een tijd dat een arbeider maximaal twee pound verdiende. Dat duidt op een boekenprijs van minimaal een kwart jaarsalaris.¹⁰⁷ Bekend is verder dat de prijs van een zeer luxe handschrift zelfs drie jaarsalarissen kon bedragen.¹⁰⁸ Uiteraard zijn er de nodige onzekerheden, maar het gereconstrueerde psalter illustreert zonder meer dat boeken een kostbaar bezit waren.

Op basis van de geschatte productietijd, valt vervolgens zeer indicatief iets te zeggen over het productievolume. Carlvant constateert dat tot nu toe uit de Brugse periode van 1250-1275 bijna alleen psalters bekend zijn. Andere vormen kunnen verloren zijn geraakt, maar het duidt in ieder geval op een nadrukkelijke specialisatie. Daarbij merkt Carlvant op dat standaardisatie van bijvoorbeeld de kalender en maten aangeeft dat er sprake was van massaproductie.¹⁰⁹ De schatting van de omvang van de Brugse productie kan zich hier gezien de specialisatie op de psalters concentreren. Hierboven werd gesteld dat het schrijven zeker de helft van de totale kosten uitmaakte, die verder naast kosten voor de verluchting en kosten van de binder ook nog materiaalkosten omvatten. Zo

106 Bedragen in C.P. CHRISTIANSON, 'A Community of Book Artisans', p. 212-214; bij een zeer rijk versierd missaal waren de schrijfkosten een achtste van het totaal.

107 C. DYER, *Standards of Living in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1989, p. 29 (jaarloon) en 76-77 (boekprijzen 1397 en 1479 tussen de 0,7 en 0,9 pound per stuk, in verband met inflatie voor 1300 hier ingeschat op 0,5 pound; F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', p. 645-646; W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen*, p. 550.

108 R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p. 216.

109 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 3; vergelijk H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 63, 78 en vooral 101.

bezien werd aan de verluchting minder tijd besteed dan aan het schrijven. Een verhouding van bijvoorbeeld 2 op 3 tussen verluchters en kopiïsten is daarom goed denkbaar.¹¹⁰ Carlvant kwam wat betreft de Eerste Groep stilistisch gezien tot de conclusie dat daar minimaal twee tot vijf verluchters actief waren.¹¹¹ Bij genoemde verhouding zouden er dan drie tot acht kopiïsten tegelijk actief zijn geweest. Uitgaand van afgerond twee maanden schrijfwerk per psalter, konden drie kopiïsten jaarlijks zo'n twintig psalters produceren. Met acht kopiïsten lag de productie tweeënhalf maal zo hoog op circa vijftig psalters per jaar. De jaarlijkse productie van de Eerste Groep kan dus 20 tot 50 psalters zijn geweest. Indien de Eerste Groep werkzaam was van 1250 tot 1275, zou de totale productie afgerond uitkomen op ongeveer 500 tot 1.250 psalters.

Carlvant traceerde zeventien manuscripten in de stijl van de Eerste groep. Daarvan zijn er tien gezien de kalender of andere kenmerken duidelijk gekoppeld aan Brugge.¹¹² Nog eens twee stuks vertonen sterke Brugse kenmerken maar lijken gezien de kalender voor elders gemaakt (Gent en Terwaan).¹¹³ Nog eens twee stuks hebben wel een Brugse kalender en zijn volgens Carlvant gemaakt in de marge van de Eerste stijlgroep, maar vertonen afwijkingen die volgens Carlvant productie buiten Brugge mogelijk maken.¹¹⁴ Ten slotte zijn drie stuks volgens Carlvant elders gemaakt, met name in de omgeving van respectievelijk Cambrai, Terwaan en Gent, maar ze staan wel onder sterke Brugse invloed.¹¹⁵

Twaalf stuks zijn dus met vrij grote zekerheid in Brugge geproduceerd. Dat is ongeveer per twee productie jaren een bewaard psalter. Van de tweede stijlgroep traceerde Carlvant vier psalters die

110 Erg groot zal het verschil ook niet zijn geweest. Zo geven R. H. ROUSE en M. A. ROUSE, *Manuscripts and Their Makers*, p.113, het voorbeeld van een groep van 6 verluchters en 6/7 schrijvers.

111 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 134.

112 Het gaat om de manuscripten Add 19899 en 24683; Walters 36; BBR IV250; St Omer 270; Madrid Vit 23-9; Morgan 106; Arsenal 604; St. Johns N.19; Husebyg.

113 De manuscripten Edingburgh 62; Darmstadt 4161.

114 De manuscripten Royal 2Biii; Magdalene 7; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 87.

115 De manuscripten Liturg 396; BBR 5074; Boston fMed84.

in de periode 1260-1270 in Brugge zijn vervaardigd.¹¹⁶ Dat is ook ongeveer een bewaard psalter per twee productie jaren. Dat kan betekenen dat de jaarlijkse productie-intensiteit van de Tweede stijlgroep in Brugge vergelijkbaar was met die van de Eerste groep. Dat is in de periode 1260-1270 dan nog eens zo'n 200 tot 500 Brugse psalters in de Tweede stijl. Ten slotte traceert Carlvant vijf secundaire apostel psalters, wat een totaal van zeven geeft met het exemplaar uit Den Haag en het versneden psalter. De activiteiten daarvan vielen volgens Carlvant in dezelfde periode als de Eerste groep.¹¹⁷ Met ongeveer het halve aantal bewaard gebleven secundaire psalters kan de productie ook ongeveer de helft zijn geweest, goed voor een totale productie van 250 tot 600 secundaire psalters. De totale Brugse psalterproductie valt dan te schatten op 950 tot 2.350 stuks. In deze berekening loopt de jaarlijkse productie op van 30 tot 100 stuks in de jaren 1250-1260 naar een piek van 40 tot 125 stuks in de jaren 1260-1270, waarna de productie snel afnam en rond 1275 eindigde. Uiteraard is dit een zeer ruwe en onzekere schatting, maar andere aanwijzingen geven een vergelijkbare uitkomst.

De geloofwaardigheid van de schatting valt vanuit een aantal invalshoeken te toetsen. Allereerst is er de productiecapaciteit. De gelijktijdige productiecapaciteit zou in de piekperiode 1260-1270 uitkomen op het werk van zo'n tien tot twintig kopiïsten.¹¹⁸ Dat is vergelijkbaar met de bezetting van een schrijfatelier (scriptorium) van kloosters waar veelal drie tot twintig kopiïsten actief waren, met een gemiddelde van twaalf.¹¹⁹ Bij eerder genoemde verhoudingen zou sprake zijn van zeven tot veertien verluchters. Dat is

116 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p.134, 141-143 en 175; De manuscripten Brugge 55/171; Auctarium D.4.2; Chester Batty 61; Brugge 54/100; hier niet meegeteld zijn twee secundaire tweede psalters die mogelijk ook in Brugge zijn gemaakt (K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 93-95).

117 Beschreven in K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 88 e.v.: De manuscripten Rawl C. 940, Arras 527, Brugge Openbare Bibliotheek MS. 335; De in stijl sterk afwijkende (maar in tekst en kalender verwante) twee manuscripten uit haar groep ii blijven hier buiten beschouwing.

118 Twee groepen tegelijk met ieder jaarlijks 20-50 psalters, plus de helft aan secundaire psalters, levert jaarproductie van 50-125 stuks; met per kopiïst gemiddeld 6 stuks per jaar, zou het werk zijn voor 8 tot 21 kopiïsten, afgerond op 10 tot 20.

119 F. DE ROOVER, 'The Scriptorium', p. 595.

bij elkaar al 17 tot 34 Brugse kopiïsten en verluchters. Daarnaast waren er nog perkamentmakers en bijvoorbeeld boekbinders. Ter vergelijking: in 1454/55 waren vijftig mensen lid van het Brugse Librariërs-gilde.¹²⁰ Dat het aantal dertiende-eeuwse producenten zelfs in de piekperiode waarschijnlijk niet de omvang van de vijftiende eeuw behaalde, strookt met de ongekend hoge manuscript-productie in Brugge in de vijftiende eeuw.¹²¹

Aanvullende informatie biedt het zogeheten overlevingspercentage. Uitgangspunt zijn 21 bewaard gebleven Brugse psalters. Bij een oorspronkelijke productie van 950 tot 2.350 stuks, zou het overlevingspercentage uitkomen op 0,9 tot 2,2 procent. Neddermeyer kwam in 1998 na een grootschalig onderzoek op een overlevingspercentage van gemiddeld 5 procent voor incunabelen. Dat is een categorie waarvan vrij betrouwbare gegevens bekend zijn over zowel de oorspronkelijke productieaantallen als het aantal bewaard gebleven exemplaren. Het betrof vroegdrukken uit het Duitse rijk uit de periode 1453-1500.¹²² Met 22 generaties van gemiddeld 25 jaar, betekent het betreffende percentage dat gemiddeld per generatie 13,3 procent van het boekenbestand verloren ging. De productie van de Brugse psalters vond zo'n dertig generaties (van 25 jaar) geleden plaats. Bij een zelfde vervalpercentage van 13,3 procent per generatie, zou van het Brugse bestand tegenwoordig nog maar 1,6 procent over zijn. Dat strookt opvallend goed met de hierboven berekende 0,9 tot 2,2 procent.

Het geschatte productieaantal oogt dus geloofwaardig, maar de situatie is complexer. Neddermeyer schat dat het verval van dertiende-eeuwse handschriften wat kleiner was dan bij incunabelen omdat de financiële waarde gemiddeld hoger lag. Hij veronderstelt daarom dat van dertiende-eeuwse handschriften gemiddeld ook nog zo'n 5 procent bewaard is gebleven. Maar of dat ook voor de

120 M. SMEYERS, *Vlaamse miniaturen*, p. 36.

121 Over 15de-eeuwse productie: H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 58 e.v.

122 U. NEDDERMEYER, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte* (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem deutschen Bucharchiv München 61), 2 delen, Wiesbaden, 1998; H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 24-25.

psalters geldt, is nog maar de vraag. Het Concilie van Vienne (1311-1312) was onder meer zeer kritisch voor leken die hun geloof beleeden zonder aangesloten te zijn bij een door de paus goedgekeurde orde. Het was de tijd van de harde vervolgingen door de inquisitie waarin nogal wat leken afstand deden van hun psalters. Dat kan mede verklaren waarom in de veertiende eeuw volop Brugse psalters naar het vrijere Engeland werden gebracht.¹²³ Het is daarom goed mogelijk dat in de veertiende eeuw relatief veel psalters vernietigd zijn. De door Neddermeyer geschatte 5 procent is bovendien een gemiddelde. Grotere en rijker versierde manuscripten blijven doorgaans beter bewaard, zeker als ze via een bibliotheek in een publieke verzameling terecht kwamen. Dat laatste blijkt uit bibliotheekcatalogi en het aantal manuscripten dat daarvan gemiddeld nog bekend is. Kleinere en minder fraai versierde manuscripten gingen daarentegen sneller verloren, zeker als ze lang in particulier bezit bleven.¹²⁴ De rijke versiering van het psalter met onder meer bladgoud, droeg dus bij aan een minder sterk verval. Daar staat echter tegenover dat de psalters relatief klein waren en zelden vroegtijdig in openbare collecties terecht kwamen. Per saldo is een overlevingspercentage beneden de 5 procent daarom zeker goed denkbaar.

Gezien de onzekerheden, zou de 5 procent als een bovengrens gehanteerd kunnen worden. Bij dat percentage zouden de 21 bewaard gebleven psalters een productie van ruim 400 stuks vertegenwoordigen. Om schijnnaauwkeurigheid te vermijden, zou afgerond een productie van totaal 500 tot 2.000 Brugse psalters gereconstrueerd kunnen worden. Dat strookt met een overlevingspercentage van 1 tot 4 procent. Daarbij komt de kanttekening dat de inventarisatie van nog bestaande Brugse psalters minder compleet is dan die van de intensief onderzochte incunabelen. Zo gaf Carlvant aan dat haar beeld van de secundaire psalters zeer incompleet was, wat de ontdekking van de in dit artikel beschreven exemplaren bevestigt.¹²⁵ Dat betekent dat het werkelijke over-

123 L. M. C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p. 191.

124 H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 26-30.

125 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 90 (noot 1) en 338; Vergelijk F. VAN OOSTROM, *Maerlants wereld*, p. 380 en 407-408.

levingspercentage waarschijnlijk nog wat hoger uitkomt en de 5 procent van Neddermeyer wellicht aardig benadert.

De afgeronde schatting laat zich tot slot toetsen aan de toenmalige vraag naar psalters. Het gereconstrueerde aantal van 500 tot 2.000 stuks ligt opvallend dicht in de buurt van de boekoplagen van 700 tot 2.000 stuks die bekend zijn van Brugse drukkers uit de zestiende eeuw.¹²⁶ Het aantal daarvan kan wellicht afgestemd zijn geweest op een vergelijkbare groep potentiële afnemers in Brugge en het bijbehorende verzorgingsgebied. Het aantal stadsinwoners biedt ook een aanknopingspunt. Wijsman komt voor de vijftiende eeuw op een duidelijk positief verband tussen de productievolumes van handschriften en het aantal inwoners van de betreffende stad. Zo'n verband is logisch omdat stedelingen in deze periode de belangrijkste afnemersgroep vormden.¹²⁷ Met naar schatting zo'n 40.000 tot 50.000 inwoners in de eerste helft van de veertiende eeuw was Brugge één van de grootste steden in die tijd.¹²⁸ Als de afgerond 500 tot 2.000 psalters allen in Brugge in omloop waren, zou zo'n 1 tot 5 procent van de Brugse bevolking een Brugs psalter bezeten hebben. Omgerekend naar gezinnen van gemiddeld vijf personen, zou van de 8.000 tot 10.000 Brugse gezinnen 5 tot 25 procent een psalter in huis hebben gehad.¹²⁹

Met name het hoogste percentage is erg veel. Eerder genoemde schatting dat de waarde van een psalter al snel 1/3 jaarloon of meer geweest moet zijn, geeft aan dat vooral de rijke bovenlaag tot de belangrijkste afnemers van de Brugse psalters behoort moeten hebben. Boeken waren nog een prestigegoed ("preciosa") met adellijke allures. Zo konden de meeste gewone ambachtslieden zich

126 W. LE LOUP, *Drukken, een kunst-ambacht*, 1994, p. 114-119 in: *Vlaanderen 252* (sept/okt 1994), p.116.

127 H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 48; K. CARLVANT, 'De verluchte boeken', p. 12, 81 en 323 over Brugge als afzetmarkt.

128 Schatting op basis aantal weerbare mannen in 1338-40; W. PREVENIER, *Bevolkingscijfers en professionele structuren naar bevolking van Gent en Brugge in de 14de eeuw*, p. 269-303 in: Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat, 1975, Gent, p. 281 en 285; Blockmans in J. C. H. BLOM en E. LAMBERTS (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, 1993, Rijswijk, p. 48; A. VANDEWALLE e.a. (red.), *Hanzekooplui en Medicbankiers*, p. 86.

129 Voor 5 personen: W. PREVENIER, *Bevolkingscijfers*, p. 280 en 282.

geen boekenbezit permitteren.¹³⁰ Blockmans stelt op basis van belastingstatistieken dat in Brugge aan het eind van de veertiende eeuw ruim twee procent van de Brugse bevolking tot de rijkste bevolkingslaag behoorde, oftewel zo'n 800 tot 1.000 personen in ruim 150 tot 200 gezinnen.¹³¹ Dat enkele honderden gezinnen tot de rijke Brugse elite behoorde, strookt met andere gegevens. Zo zaten er in de periode 1322-1346 in het Brugse stadsbestuur 104 raadsheren, waarvan bijna de helft edelen. Verder verbleven er in die periode naar schatting zo'n vijftig internationale kooplieden in de stad.¹³² Bij 150 tot 200 welgestelde gezinnen, zou het gereconstrueerde productievolume op ruim twee tot tien psalters per welgesteld gezin uitkomen, wat erg veel is.

Dat kan betekenen dat met de eenvoudigere secundaire psalters een iets minder welgestelde laag van de stadsbevolking werd bereikt: de gegoede middenklasse. Dat bij de secundaire psalters minder kostbare volbladminiaturen werden gebruikt, kan op zo'n bredere doelgroep duiden. Hetzelfde geldt voor het mogelijk gebruik van tweederangs kopiïsten. De schrijfkosten maakten zoals aangegeven al snel de helft van de kostprijs uit, zodat een besparing daarop de verkoopprijs aanzienlijk kon drukken.

Naast het vermoeden dat met de secundaire psalters een grotere Brugse doelgroep werd aangeboord, valt het geschatte productievolume ook nog te verklaren vanuit de mogelijkheid van productie voor afnemers buiten Brugge. Brugge was destijds een van de grootste handelsteden van Europa zodat er volop gelegenheid was via deze handelsstromen elders psalters af te zetten. Van de in Brugge geproduceerde psalters had een aantal een niet-Brugse kalender en kan dus voor buiten het bisdom Doornik bestemd zijn geweest. Het versneden psalter illustreert dat een deel van de psalters op een gegeven moment zelfs naar Engeland is geëxporteerd.

130 J.W. KLEIN, *Produktieomstandigheden*, p. 4; J. A. A. M. BIEMANS, *Onsen Spieghel Ystori-ale*, p. 251; H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 78 en 89.

131 W. P. BLOCKMANS, *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent*, 1971. Deel 1: 1089-1300. In: *Standen en Landen* 54 (1971).

132 Th. DE HEMPTINNE en M. VANDERMAESEN, *De ambtenaren van het graafschap*, p. 193; A. VANDEWALLE e.a. (red.), *Hanzekooplui en Medicbankiers*, p. 88.

Dat export belangrijk kon zijn illustreren de vijftiende-eeuwse handschriften die in de Lage Landen werden geproduceerd. Daarvan was een tiende bedoeld voor export naar onder meer Engeland, wat bij devotionele handschriften nog meer was.¹³³ Verder kan een deel van de Brugse psalters bestemd zijn geweest voor andere plaatsen in het bisdom Doornik. Carlvant constateerde dat de afnemers weinig met de Brugse kalender en litanie gedaan lijken te hebben, terwijl bovendien veel heiligen in een groot gebied bekendheid genoten, zeker wat betreft de secundaire psalters.¹³⁴ Gebruik buiten Brugge in andere delen van het bisdom Doornik is daarom zeer aannemelijk.

Een totale productie van 500 tot 2.000 Brugse psalters is bijgevolg goed denkbaar, maar dan zou wel sprake zijn geweest van een bredere doelgroep dan alleen het Brugse stadspatriciaat. Een deel werd dan geproduceerd voor de rijkere middenklasse en afnemers buiten Brugge. Het versneden psalter kan van beide een voorbeeld zijn gezien de eenvoudige uitvoering en zestiende-eeuwse Engelse bezitter.

HISTORISCHE INTERPRETATIE

Het belang van Brugse psalters en hun digitale reconstructie, ligt uiteindelijk in het feit dat ze een eigentijdse spiegel zijn van de ontwikkelingen in die periode. Omdat er weinig documenten uit de dertiende eeuw resteren, rechtvaardigt alleen dat al de volle aandacht voor dit stuk erfgoed, zoals onderstaande korte historische schets ter afsluiting illustreert.

Nadat in Europa eeuwenlang scriptoria van kloosters de productie van handschriften hadden overheerst, kwam in de dertiende eeuw de stedelijke productie op gang. Het betrof een fundamenteel omslagpunt in de geschiedenis. De toegang tot geschreven werken zou aanzienlijk verbreden door de opkomst van het publieksboek, een ontwikkeling waarin de massaal geproduceerde psalters de voorhoede vormden. Veel welgestelde leken in

132. H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p.116.

134. K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 117-118, 234 en 125.

Brugge en omgeving leerden met dergelijke palters het Latijn.¹³⁵ Boeken werden individueel bezit nadat ze jarenlang grotendeels collectief eigendom van een kleine groep waren geweest in vooral kloosterbibliotheken. Daarbij past ook het veel kleinere formaat van het versneden psalter, toegespitst op persoonlijk gebruik buiten een bibliotheek.¹³⁶ Er kwam een beweging op gang waarin de Kerk haar monopolie geleidelijk zag afbrokkelen, met als climax de Reformatie in de zestiende eeuw. De secundaire psalters illustreren hoe ook de iets minder vermogende Bruggelingen voor het eerst werden bereikt. Het psalter past in een historische ontwikkeling waarin het individu zich steeds meer losmaakte van het collectief.¹³⁷ Daarbij zijn er aanwijzingen dat dit soort psalters veel door vrouwen werd gebruikt zodat de individualisering zich niet tot de mannen beperkte.¹³⁸

Het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 gaf de gelovigen een belangrijke impuls om ook buiten de kerkelijke instellingen zelf actief met het geloof bezig te zijn. Psalters waren daarbij het belangrijkste boek voor de persoonlijke devotie. Overigens beperkte deze vorm van individualisering zich tot de welgestelden. Het gereconstrueerde psalter vertegenwoordigde maanden van arbeid en was met het vele bladgoud voor de grote massa onbetaalbaar. Wel illustreert het psalter dat de bovenlaag breder werd. Brugge was inmiddels een van de belangrijkste Europese handelssteden en ontwikkelde zich halverwege de dertiende eeuw tot hét productiecentrum van dergelijke psalmboeken. Brugge was goed voor een voor die tijd imposante productie van naar schatting in totaal zo'n 500 tot 2.000 stuks, een belangrijk particulier initiatief.

135 D. HOGENELST en F. VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld*, p. 129.

136 Vergelijk H. WIJSMAN, *Gebonden weelde*, p. 79.

137 A. DEWITTE, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 45; M. SMEYERS, *Vlaamse miniaturen*, p. 113; A. BENNET, *The Transformation of the Gothic Psalter in Thirteenth-Century France*, 2004, p. 211-222 in: F.O. BÜTTNER (red.), *The Illuminated Psalter. Studies in the Content, Purpose and Placement of Its Images*, 2004, Brepols, p. 211; J. RIFKIN, 2004. *The European Dream. How Europe's Vision of the Future is Quietly Eclipsing the American Dream*, 2004, New York, p. 122 e.v.

138 Van 10 apostelpsalters zijn er minimaal 4 door vrouwen gebruikt: L. M. C. RANDALL, 'Flemish Psalters', p. 172-174 en 187-188.

Dankzij het vele bladgoud staat het versneden psalter in fel contrast met de sobere manuscripten die bijvoorbeeld in de directe omgeving van Brugge werden gemaakt in de abdijen van De Duinen en Ter Doest. Deze Cisterciënklousters volgden de sobere voorschriften van Citeaux die onder meer stelden “dat de initialen slechts van één kleur mogen zijn zonder verluchting”. De in het psalter gebruikte verluchting met apostelen is wat dat betreft tweeslachtig. Deze in Brugge psalters veel gebruikte vorm stond namelijk symbool voor het ideaal van het eenvoudige leven van de apostelen, een ideaal dat in Brugge op straat werd gepredikt. Dat contrasteerde nogal met de verder weelderige uitvoering van het psalter en de welstand van de doelgroep. Het ging gezien de weinige dertiende-eeuwse gebruikssporen de meeste eerste eigenaren daarom kennelijk meer om het prestigieuze boekenbezit dan de diepere boodschap. De vele afkortingen in het versneden psalter waren zeker voor leken onhandig bij het hardop lezen van de tekst, maar dat was bij een gering gebruik geen groot bezwaar.¹³⁹

Het psalter bevatte voor het Brugse lekenpubliek volop herkenbare visuele elementen. Zo is er de robuuste vormgeving die paste bij Romaanse stijl uit die tijd, met tegelijk voorzichtige gotische invloeden. De bladen van het versneden psalter hebben onmiskenbaar traditionele en Duitse trekjes met hun monumentale en statige karakter, relatief dikke lijnen, statisch uitgevoerde figuren en weinig opsmuk. Ook de kleurstelling is zeer bescheiden met vooral contrasten tussen rood en blauw (basiskleuren in de gotiek), aangevuld met goud. Het waren kleuren die net als de dikke lijnen een belangrijke rol speelden in de glas-in-lood vensters uit die tijd.¹⁴⁰ Het psalter weerspiegelt tevens de eerste gotische invloeden. Bij de psalminitialen is bijna voelbaar hoe de verluchters zich proberen te ontworstelen aan de Romaanse stijfheid. Uit-

139 R. CLEMENS en T. GRAHAM, *Introduction to Manuscript Studies*, p. 89, over het nadeel van afkorting bij oplezen liturgische teksten.

140 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 3, 34, 150, 178-179, 186, 203, 209-211, 307, 362; M. SMEYERS, *Vlaamse miniaturen*, p. 114 en 137; A. BENNETT, *Continuïteit en vernieuwing in de religieuze boekcultuur van de lage landen in de 12de en 14de eeuw*, in: P. DE RYNCK (red.), *Meesterlijke middeleeuwen. Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute. 800 – 1475*, Zwolle/Leuven, 2002, p. 167 en 176.

lopers strekken zich als tentakels over de zijmarge uit, vooral in de verticale richting die kenmerkend is voor de gotiek (in kerken gericht op de hemel om zo dichterbij god te komen). Bijna organisch strekt een deel zich nog vrijer uit over de bovenste en onderste marge. Gotische invloed met een voorkeur voor symmetrie en omkaderde oppervlakken, is ook zichtbaar bij de liniëring van het versneden psalter.¹⁴¹ En het bladgoud weerspiegelde het licht op bijna goddelijke wijze.

De maker van het psalter wist net als andere collega's uit de Eerste Groep weinig raad met de nog veel frivolere hoog-Gotische invloeden die zich vanaf 1260 vanuit Frankrijk steeds sterker in Brugge en omgeving aandienen. De oudste verluchters werkten al meer dan tien jaar in de hun inmiddels vertrouwde stijl en lieten die niet graag los. Ze bleven in hun ontwikkeling steken en belandden in een fase van verval waarvan het versneden psalter met al zijn slordigheden getuigt. De definitieve neergang kwam met de Engelse Oorlog (1270-1274). Daarin werd onder meer een handelsembargo op textiel van kracht dat Brugge en haar rijke bovenlaag economisch zwaar trof. In deze tijd was het ook definitief gedaan met de Eerste Groep.¹⁴² Gent nam de positie van Brugge als productiecentrum van psalters over en behield die positie tot rond de eeuwwisseling. Dit verval van de Brugse positie druipt als het ware van het versneden psalter af.

Het versneden psalter vormt tot slot ook een getuigenis van de kerkelijke worsteling met de persoonlijke devotie. Dichters uitten zich al in de twaalfde eeuw in de volkstaal en bij stedelijke administraties kwam dat op in de loop van de dertiende eeuw. Maar bij religieuze werken hield de Kerk vast aan het Latijn. Jacob van Maerlant klaagde in deze tijd niet voor niets over de weerstand van "dat paepscap" tegen zijn uit het Latijn vertaalde rijmbijbel.¹⁴³ Het is dan ook tekenend dat de eerste publiëksboeken niet in de volks-

141 A. DEROLEZ, *Codicologie des manuscrits*, p. 70, 76 en 83; A. DEROLEZ, 'De wereld', p. 113-114 en 119; K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 162, over regelinitialen (type A = kaal, type B = omkaderd).

142 K. CARLVANT, *Thirteenth-Century Illumination*, p. 87, 134 en 151.

143 D. HOGENELST en F. VAN OOSTROM, *Handgeschreven wereld*, p. 77, 80 en 124.

taal verschenen maar in het Latijn, hoewel er al wel psalmvertalingen bestonden in de volkstaal. De fouten van de verluchter van het versneden psalter geven aan dat Latijn voor velen nog moeilijk leesbaar was en de Kerk zodoende met haar Latijn een informatievoorsprong vasthield. De weg naar persoonlijke geloofsbelevens was er dan ook een van horten en stoten. Een belangrijke terugslag was het Concilie van Vienne uit 1311-1312 dat zich uitsprak tegen onreglementaire geloofsbelevens, wat vervolgingen met zich meebracht. Het versneden psalter behoorde mogelijk tot de exemplaren die in deze periode van de hand werden gedaan om niet beticht te kunnen worden van religieuze activiteiten buiten de Kerk om.

Het versneden psalter kwam waarschijnlijk uiterlijk in de loop van de zestiende eeuw terecht in het vrijere Engeland waar dergelijke 'tweede hands' psalters veelal werden ontdaan van de Vlaamse kalender en litanie. Vermoedelijk kwam het psalter via Vlaamse vluchtelingen in Norwich in bezit van Robert Harrison (ca. 1545-1585). Met deze nieuwe eigenaar bevond het psalter zich in het middelpunt van de strijd voor persoonlijke devotie. Harrison was een van de voorlopers in een stroming die de Anglicaanse Kerk afwees, de puriteinen. Samen met Robert Browne (1550-1633?) stond hij rond 1580 aan de basis van de eerste separatistische gemeente in Engeland. Dat leverde vervolging en gevangenschap op. In 1582 weken Harrison en Browne daarom met een vijftigtal 'Brownisten' uit naar Middelburg waar inmiddels ook de neo-Calvinist Thomas Cartwright (1535-1603) woonde. In de loop van 1583 werd het werk van onder meer Harrison in Engeland verboden en werden twee lieden opgehangen die het toch bleven verkopen. Na een conflict vertrok Browne in 1583 naar Schotland en bleef Harrison in Middelburg achter waar hij waarschijnlijk rond 1585 stierf.¹⁴⁴ Browne zou hem ongeveer een halve eeuw overleven en meemaken dat een andere groep Engelse puriteinen, de pelgrims-

¹⁴⁴ K. L. SPRUNGER, *Dutch Puritanism. A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden, 1982, p. 29-34; R. HARRISON, *A Little Treatise*; R. HARRISON, *Tree Formes of Catechismes, conteyning the most principall pointes of Religion*, 1583 (Gedrukt door Richard Schilders).

vaders, in 1620 vanuit Leiden vertrok naar de Verenigde Staten. Pas drieënhalve eeuw later duikt het versneden psalter weer op in de Verenigde Staten bij een sekte. Helaas is onbekend wat er in de tussentijd mee is gebeurd.

En zo vormt het versneden psalter een fascinerende afspiegeling van een belangrijke periode waarin het individu met het draagbare publieksboek in de hand een eigen positie claimde.

VERVOLGONDERZOEK

Om nog meer duidelijkheid te verkrijgen over de werkomstandigheden in Brugge is zeker vervolgonderzoek gewenst. Het vergelijken van handschriften kan meer zicht bieden op de 'werkgroepen'. Liturgische handschriften kunnen daarbij vergeleken worden met andere handgeschreven bronnen, zoals historische manuscripten en administratieve bronnen. Brugse producten vormen wat dat betreft een unieke bron. Naast het literair historische werk van Van Maerlant, werden hier immers ook in grote aantallen psalters geschreven. Verder komt ruim tweederde van de Middelnederlandse ambtelijke teksten uit de dertiende eeuw uit Brugge (vaak met een exacte datering). Dat levert unieke aantallen op voor kwantitatief onderzoek. Het tellen van handen kan in een dergelijk onderzoek bijvoorbeeld nog meer inzicht bieden in productieaantallen. Er zijn namelijk statistische technieken om uit steekproeven de omvang van een populatie te berekenen, wat bijvoorbeeld wordt gebruikt om muntoplagen uit de oudheid en middeleeuwen af te leiden uit teruggevonden stempelwisselingen. Dergelijk onderzoek zou uiteraard sterk gebaat zijn met een groter aantal psalters als onderzoeksbestand. Het bevestigt nogmaals het belang van *digitale internet-reconstructies* en verdere uitbreiding van het aantal bekende psalters. Dat vraagt beleid dat inspeelt op verkoopprocessen die versnijden tot gevolg kunnen hebben. Daarom wordt daar tot slot in dit artikel kort aandacht aan besteed.

ERFGOEDBEHOUD

In een optimistisch scenario is de helft van de Brugse psalters over het hoofd gezien en bestaan er wereldwijd nog zo'n vijftig exemplaren, waarvan ongeveer de helft redelijk veilig in publieke collecties. Van de onbekende helft zou op basis van eerder beschreven patronen ongeveer een tiende per 25 jaar verloren gaan, dat is ongeveer één verloren manuscript in vijf jaar. In dat perspectief is het verontrustend dat alleen de afgelopen vijf jaar door de auteur al twee of drie voorbeelden van versneden Brugse psalters zijn aangetroffen, een beeld dat waarschijnlijk niet volledig is.¹⁴⁵ Het duidt erop dat de vernietiging van het resterende bestand via internet versneld plaatsvindt.¹⁴⁶

Gelukkig heeft het onderzoek ook inzicht opgeleverd in de werkwijze van de versnijders en biedt daarmee aanknopingspunten voor bescherming van dit kostbare erfgoed. Met een gerichte aanpak voor manuscripten uit de Lage landen zouden de regeringen van Nederland en Vlaanderen hier een internationaal voorbeeld kunnen leveren. Het versnijden van de manuscripten begint vaak met de aankoop van het manuscript bij een bekend veilinghuis zoals Christie's of Sotheby's.¹⁴⁷ Een oplossing aan de bron zou daarom bestaan uit het voor publiek bezit verwerven van manuscripten in het risicosegment, dat wil zeggen eenvoudige en/of incomplete manuscripten die relatief goedkoop zijn. Het aantal manuscripten uit de Lage landen dat jaarlijks beschikbaar komt is beperkt, zodat dit goed te financieren zou moeten zijn. Een tweede keus is de grote veilinghuizen te ondersteunen bij het vastleggen van de documenten. Er zou bijvoorbeeld aangeboden kunnen worden de documenten kosteloos volledig te scannen. Het veilinghuis zou daarmee over een extra verkoopondersteuning beschikken die ook voor hen de moeite zeker zou lonen.

Naast een aanpak aan de bron, kan er ook invloed worden uitgeoefend op de versnijders zelf. Het betreft slechts een zeer klein

¹⁴⁵ Naast het besproken psalter MS. Phol1 ook Phol 3 en waarschijnlijk Phol 5 (zie voetnoot 2).

¹⁴⁶ Vergelijk C. DE HAMEL, *Cutting up Manuscripts for Pleasure and Profit*, Charlottesville, 1996.

¹⁴⁷ Bij de manuscripten MS. Phol1, 2, 3 en 4 was dit het geval.

aantal aanbieders, zodat gepoogd zou kunnen worden hen met voorlichting tot terughoudendheid te manen. De ervaring met het onderzoek heeft namelijk geleerd dat het soms lieden betreft met liefde voor het materiaal. Ze zien dan weinig probleem in het versnijden omdat ze onvoldoende bekend zijn met het wetenschappelijk belang. Voor hen zijn het sterk gelijkende liturgische manuscripten met standaardteksten die weinig nieuws te bieden hebben. Het bekend maken met publicaties als dit artikel kan al een stuk helpen. Zo gaf de betrokken handelaar in een reactie op dit artikel aan het met interesse gelezen te hebben en het versnijden niet meer lonend te vinden. Vergelijkbaar met de situatie bij bont, kan ook morele invloed worden uitgeoefend op de afnemers ("koopt geen versneden waar"). Dat valt bijvoorbeeld te ondersteunen met een keurmerk dat aangeeft dat een handelaar geen recent versneden bladen verkoopt. Het wettelijk strafbaar stellen van het versnijden is een stuk complexer, temeer omdat het risico groot is dat het versnijden zich op illegale wijze zou voortzetten. Waar bovenstaande initiatieven geen effect hebben, resteert het voortgaan op de hier ingeslagen weg van de achteraf uitgevoerde *digitale internet-reconstructie*.

Met het voortschrijden van de techniek zal de waarde van dergelijke elektronische bestanden toenemen. Zo moet het met computertechnieken steeds beter mogelijk worden om in handschriften individuele "handen" optisch te identificeren. Dat zou een doorbraak betekenen omdat het op het oog zoeken naar identieke handen extreem tijdrovend is. Elektronische vergelijking zou de wetenschappelijke waarde van inhoudelijk sterk gelijkende liturgische handschriften aanzienlijk verhogen. Kwantitatieve tekstanalyses op basis van statistische profielen met bijvoorbeeld onderzoek naar de chronologische ontwikkeling van eerder genoemd afkortingspercentage is een ander voorbeeld van de mogelijkheden. Op die basis valt het werk van ateliers en werkgroepen nog beter te begrijpen. Dat zou weer een bijdrage kunnen leveren aan bijvoorbeeld het scherper dateren van manuscripten. Een elektronisch raadpleegbaar bestand zou ook helpen bij het beschrijven van manuscripten.

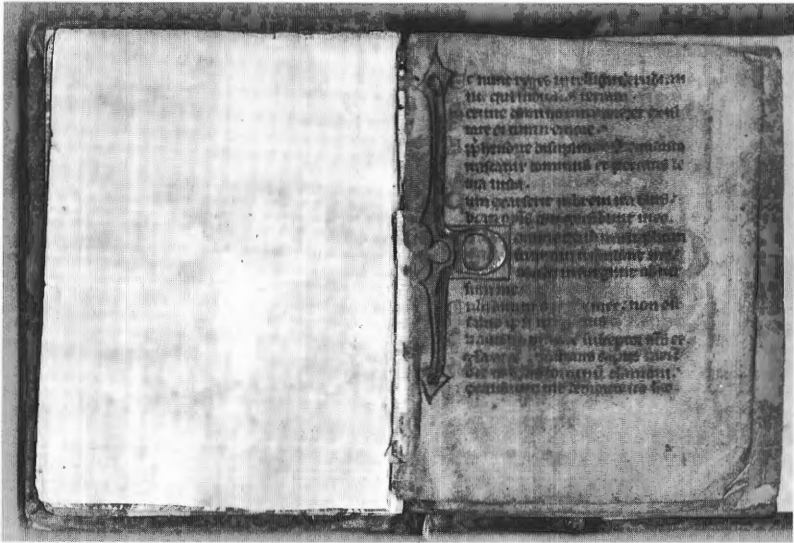
Het elektronisch vastleggen vraagt een inspanning, maar het in dit artikel beschreven voorbeeld illustreert dat het de moeite kan lonen. Naarmate meer partijen meedoen zal de waarde van een elektronisch bestand stijgen. Zo zal het steeds vaker mogelijk blijken uit zusterbladen in ieder geval elektronisch weer manuscriptfragmenten samen te stellen. De door eeuwenlang versnijden veroorzaakte schade zou gedeeltelijk hersteld kunnen worden, hoewel een echt manuscript natuurlijk waardevoller blijft dan een elektronische variant. Immers: eens versneden blijft altijd versneden.

SUMMARY

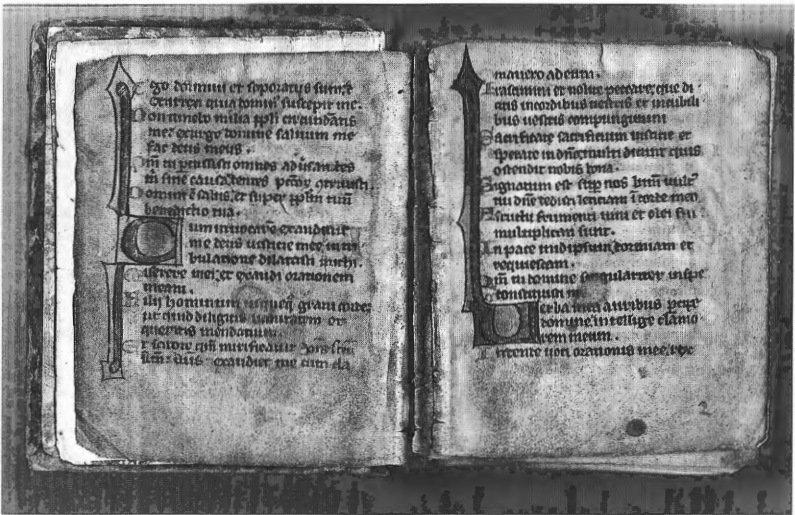
In 2002, a 13th-century secondary so-called *Apostelpsalter* or 'Apostle psalter' was cut to pieces and sold, leaf by leaf, via eBay and several auction houses. Even before it was dismembered, the calendar and some other leaves had already been excised. But even so, it still was a rare and valuable example of one of the first mass-produced books for a larger public in the Flemish town of Bruges, and – consequently – in the world. Only a few secondary Apostle psalters have survived, and most of them are also incomplete. The article describes how the psalter was partly reconstructed by means of a *digital internet reconstruction*, mainly based on images published on the internet. As a unique hand-made product, the psalter offers valuable insights into the way these early books for a large public were manufactured. There are clear indications that the manuscript was not produced in a single scriptorium, but that it was the product of a *working group*, a cooperation of parchment producers, copyists, illuminators, correctors and book binders. It is proposed that Bruges is the most likely place of production, maybe in the vicinity of Saint Donatian's church. Based on indicators such as the survival rate, estimates of production capacity and local demand, it is estimated that in total between circa 500 and 2.000 psalters were produced in Bruges in the third quarter of the 13th century. This probably exceeded traditional and local demand, meaning that these psalters were also intended for less wealthy inhabitants and people living outside Bruges (export). This dismembered psalter was probably produced for a new low

end market segment that could not afford the more expensive Bruges psalters. Indicators such as the *abbreviation-percentage* and *curtailment-percentage* are used to bolster this claim.

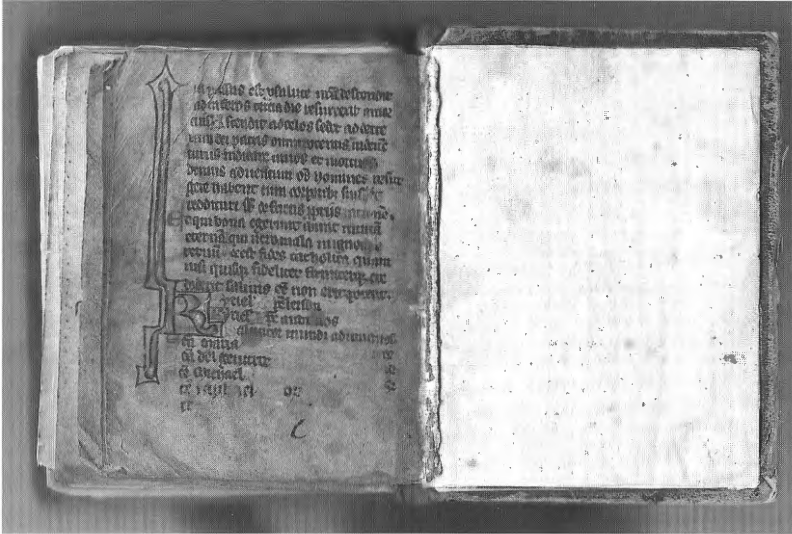
However, any conclusion based on the reconstructed psalter should be treated with some caution, since only some 15 leaves (and the 18th-century binding) could be acquired for future study. By dismembering the manuscript, important information has been lost for ever. Manuscript dealers are clearly wrong when they claim that such manuscripts have little scientific value given the standardized text of the Psalms and the supposed abundance of remaining examples. Unfortunately, increasingly more manuscripts seem to be butchered in such a way, due to the increasing success of eBay and, as a result, many of the remaining privately-owned manuscripts risk being destroyed. At the end of the article, a multi-layered approach is proposed to counter this evolution. First of all, government institutions could solve the problem at its root by acquiring manuscripts which are at risk (most dismembered manuscripts are acquired at auctions). When this strategy does not succeed, auction houses could at least be stimulated to scan the manuscripts completely beforehand and make more extensive descriptions. In addition, the few dealers involved should be educated to stop their demolishing activities, while demand could be reduced by educating the collectors ('do not buy recently dismembered leaves'). As these possible strategies will not produce any short-term positive effect, it will remain useful to reconstruct manuscripts via the internet after they have been dismembered. A successful multilayered approach requires guidance. To set an example, institutions from the Low Countries could start a program aimed at preserving early manuscripts from that region. Immediate action is required as the stock of old manuscripts diminishes at an increasing rate. A corner-stone of our written heritage is at stake. (See attachment for the English description of the psalter by Sotheby's in 1977.)

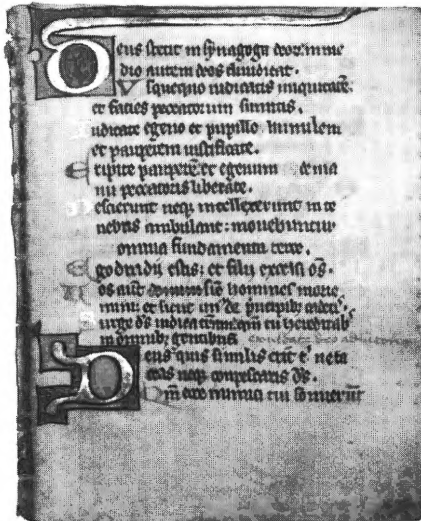
1. Opening van het versneden psalter met de nodige vlekken (boekband en eerste paar bladzijden zijn behouden), blad fol.1r, particuliere collectie MS. Phoh.

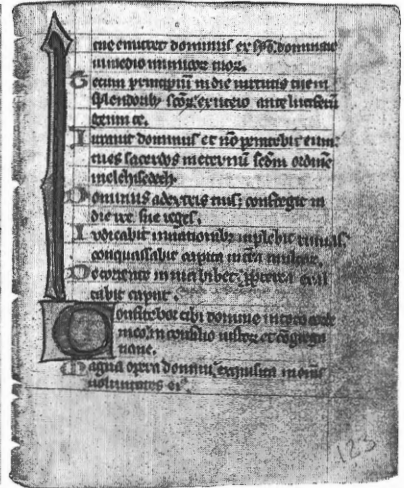
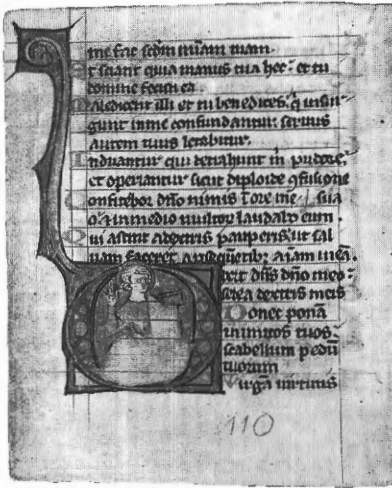
2. Opening met blad fol. 1v en fol. 2r van het versneden psalter met de nodige vlekken, particuliere collectie MS. Phoh.

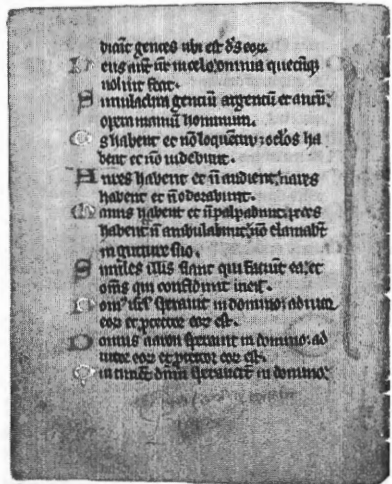
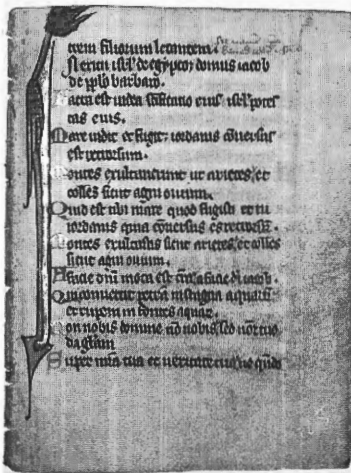
3. Laatste bladzijde van het versneden psalter met onderaan mogelijk later aangebracht afsluitingsteken (fol. 174v.). Boekband en paar laatste bladzijden zijn behouden, particuliere collectie MS. Phoh.

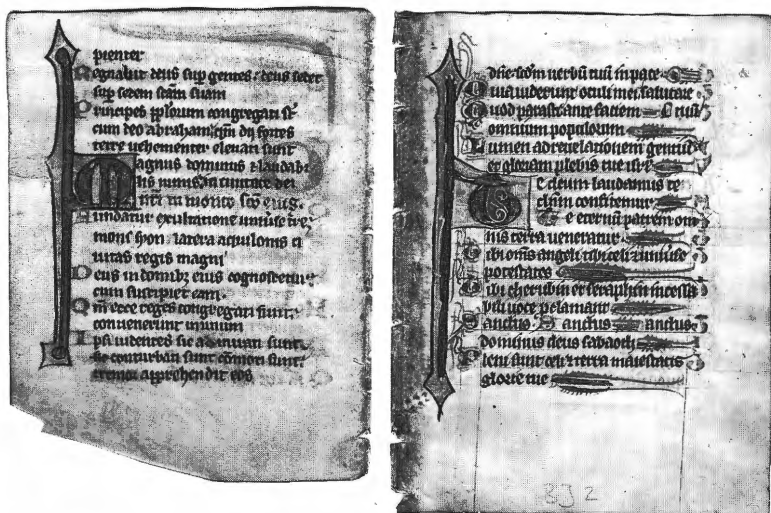
4. Later bijgeschreven tekst *Exultate Deo adiutori nostro*. Zichtbaar zijn correcties in rood (een doorhaling en ervoor twee versinitialen) en rechts prikgaatjes (blad fol. 8gr), particuliere collectie MS. Phoh.

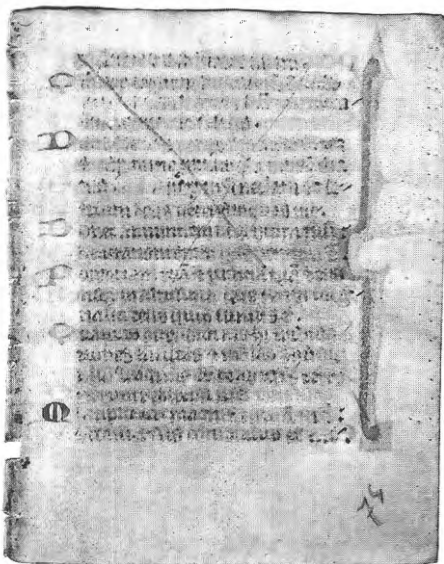
5. Opening met gehistorieerde initiaal (psalm 109) en liniëring (fol. 122v – 123r), links internetsite Maggs Bross, rechts particuliere collectie MS. Phoh.

6. Blad met draakversiering initiaal letter I, psalm 112-113 (fol. 125r en 125v) met op versozijde (rechts) onderaan mogelijk naam Robert Harrison in zestiende-eeuws handschrift (lezing naam in SOTHEBY'S, *Western Manuscripts July 1977, nr. 38*), internet.

7. Sterke gelijkenis tussen het gereconstrueerde psalter (links, fol. 49v) en een vermoedelijk iets later in Utrecht vervaardigd psalter, waarschijnlijk gemaakt onder sterke Brugse invloed (rechts). Formaat tekstspiegel nagenoeg identiek, particuliere collectie MS. Phoh (links) en MS. Pholz (rechts).

8. Doorhaling met kruis van verwijderd stuk tekst; rechts dubbele prikklijn (fol. 74r), particuliere collectie MS. Phoh.

meus et deus meus
O in ad te orabo domine. mane ex-
audies vocem meam.
Manc astato tibi et iudeto: cum non
deus uolens iniquitatem tu es.
A p e r: habitabit uera te malignus.
neq; pmanebunt inuiti ante o-
culos tuos.
O disti omis qui operantur iniqua
receptos omis qui loquuntur in
datum.
Vrum sanguinis et colosii ab ho-
minabitur dominus. Ego aut
in multitudine misericordie tue.
in uerbo in com. tu am. ad orato
ad templum san. tuu in uerbo in
omne redue me in iusticia tua. p
inimicos meos. dirige in com. specta-
tuo. tuam tuam.

9. Blad met alleen onderaan een liniëring en bij uitzondering een versinitialiaal (in zwart) halverwege de 13de regel (fol. 2v), particuliere collectie MS. Phoh.

BIJLAGE

BESCHRIJVING IN VEILINGCATALOGUS SOTHEBY'S 13 JULI 1977
(P. 23, LOT NR. 38 ZONDER AFBEELDING):

The Property of the Claymont Society for Continuous Education

38. PSALTER, in Latin, followed by Canticles and a litany, ILLUMINATED MANUSCRIPT ON VELLUM, 174 ll., lacking 1 leaf at beginning, single ll. after ff. 62, 69 and 88, and at least 1 leaf at end, else apparently complete, gatherings mostly of 8 ll. (ii complete in 7, f. 13 a single sheet, xi¹⁰, xii¹²), 19 lines, written in dark brown ink in a somewhat rounded gothic liturgical script, f. 168 by a different scribe, versal initials throughout (generally 8 to a page) alternately blue and gold, over 165 LARGER INITIALS in gold on grounds of red and blue heightened with white tracery and all but about 10 with BAR BORDERS of cusped design in similar colours extending along one margin and twelve of the initials in the form of dragons, SEVEN HISTORIATED INITIALS (one 10-line, four 8-line, two 7-line) with cusped bar borders, sixteenth-century (?) name of "Peter Harrison" added faintly on ff. 104b and 125b, worn throughout and blue paint often damaged in miniatures, some stains, eighteenth-century mottled calf gilt, worn and defective (114mm. by 84mm.) [Flandres, late thirteenth century] *** The historiated initials are on ff. 24b, 40, 54b, 55, 104b, 107 and 122b. They all depict saints blessing and all the figures but the first are holding books.